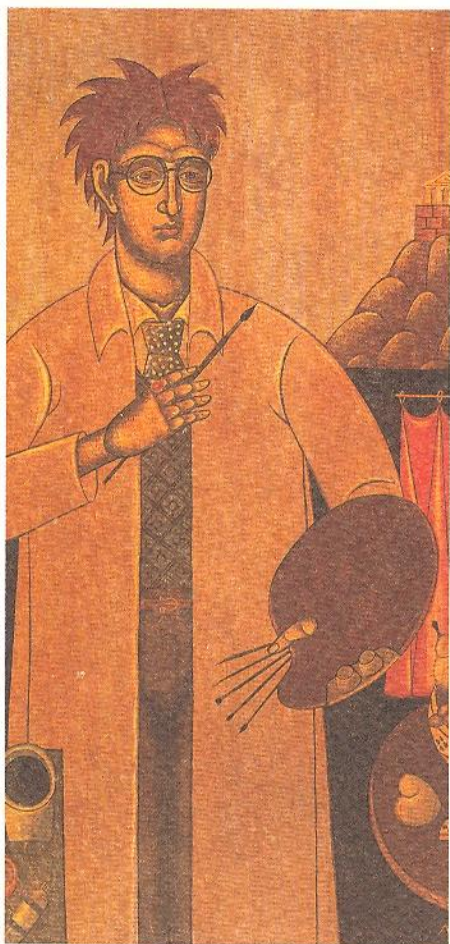

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 81ο • ΤΟΜΟΣ 162ος • ΤΕΥΧΟΣ 1804 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2007

Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Ἐγγονόπουλο (1907-1985)

Ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ

Ἀπὸ τοῦ ἡ συνύπαρξη Ἀνδρούτσου-Μπολιδάου
στὸ ποίημα Μπολιδάου τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου;

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Σιμόν Μπολιδάου καὶ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος
ἢ πῶς ἡ ἱστορία γίνεται ποίηση

ΗΛΙΑΣ ΓΙΟΥΡΗΣ

Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Ἐγγονόπουλου

ΟΛΥΜΠΙΑ ΤΑΧΟΠΟΥΛΟΥ

Νεωτερικὴ φαντασία καὶ Βαλκάνια στὴ «γενιά
τοῦ '30». Ἡ περίπτωση τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου

ΜΙΧΑΛΗΣ Κ. ΑΝΘΗΣ

Ἡ αἴσθησις τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς
στὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ

Ἡ καταισχύνη τῶν ποιητῶν καὶ ἡ τιμὴ
τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου

ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ

«Τὰ ξοανόμορφα εἶδωλα τοῦ ἀερολιμένος»
Ἡ πτῆσις τῆς ποιητικῆς ιδέας καὶ ὁ ὑπόλογος ποιητῆς

ΝΕΛΛΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στὴ σκιά τοῦ γριφου

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Τρία ποιήματα γιὰ τὸν Νίκο Ἐγγονόπουλο

Μηνολόγιο

ΝΙΚΟΣ ΛΑΖΑΡΗΣ • ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ • ΜΑΡΙΑ ΤΟΠΑΛΗ • ΜΑΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΑΝΕΥΛΑΒΗΣ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ

Ἄκτωβριος 2007

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Περιεχόμενα

581, 592, 601 ὁμοιομορφία

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΝΙΚΟ ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟ (1907-1985) Ἐκατό χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του

- 555 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ Ἐκ τῆς ἀπομνημονεύσεως ἡ συνύπαρξις τοῦ Ἀνδρούτσου-Μπολιβάρ ἐν τῷ ποίημα Μπολιβάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου;
- 580 ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Σμὸν Μπολιβάρ καὶ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσος ἢ πῶς ἡ ἱστορία γίνεται ποίησις
Μιά ἀκόμη ἀπόπειρα ἀνάγνωστος τοῦ Μπολιβάρ τοῦ Ν. Ἐγγονόπουλου
- 595 ΗΛΙΑΣ ΓΙΟΥΡΗΣ Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Ἐγγονόπουλου
- 617 ΟΛΥΜΠΙΑ ΤΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Νεωτερικὴ φαντασία καὶ Βαλκάνια ἐν τῇ «γενιά τοῦ '30». Ἡ περίπτωση τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου
- 633 ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΑΝΘΗΣ Ἡ αἴσθησις τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἐν τῷ ποιητικῷ ἔργῳ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου
- 664 ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ Ἡ κατασχὴν τῶν ποιητῶν καὶ ἡ τιμὴ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου
- 689 ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ «Τὰ ξοανόμορφα εἶδωλα τοῦ ἀερολιμένος»
Ἡ πτήσις τῆς ποιητικῆς ἰδέας καὶ ὁ ὑπόλογος ποιητῆς
- 721 ΝΕΛΛΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Ἐν τῇ σκιά τοῦ γρίφου
- 725 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Τρία ποιήματα γιὰ τὸν Νίκο Ἐγγονόπουλο

Μηνολόγιο

ΒΙΒΛΙΟ

- 728 ΝΙΚΟΣ ΛΑΖΑΡΗΣ Κώστας Στεργιόπουλος, Ποιήματα
- 732 ΔΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ Βασίλης Χ. Κωνσταντίνου, Οἱ παῖκτες
- 743 ΜΑΡΙΑ ΤΟΠΑΛΗ Λουκᾶς Κούσουλας, Μετὰ τὰ Φιλολογικά
- 747 ΜΑΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ W. G. Sebald, α. Οἱ ξεριζωμένοι β. *Αουστέρλιτς

Δημήτρης Βλαχοδήμος

Ἐκείνη ἡ συνύπαρξη Ἐκείνου-Μπολιβάρ στό ποίημα Μπολιβάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου;

Στόν Γιάννη Δάλλα

Γι' αὐτούς¹ θά πῶ τά λόγια τά ὠραῖα, πού μου τά ὑπα-
γόρευσε ἡ Ἐμπνευσις,
Καθώς ἐφώλιασε μέσα στά βάθια τοῦ μυαλοῦ μου ὄλο
συγκίνηση
Γιά τίς μορφές, τίς αὐστηρές καί τίς ὑπέροχες, τοῦ
Ὀδυσσεά Ἐκείνου καί τοῦ Σίμωνος Μπολιβάρ.

Ὅμως γιά τώρα θά ψάλω μοναχά τόν Σίμωνα, ἀφήνον-
τας τόν ἄλλο γιά κατάλληλο καιρό,
Ἀφήνοντάς τον γιά νάν τ' ἀφιερῶσω, σάν ἔρθ' ἡ ὦρα,
ἴσως τό πιά ὠραῖο τραγούδι πού ἔψαλα
ποτέ,
ἴσως τ' ὠραιότερο τραγούδι πού ποτέ ἐψάλανε σ' ὄλο
τόν κόσμο.

Κι' αὐτά ὄχι γιά τά ὅτι κι' οἱ δύο τους ὑπῆρξαν γιά τίς
πατρίδες, καί τά ἔθνη, καί τά σύνολα,
κι' ἄλλα παρόμοια, πού δέν ἐμπνέουν,
Παρά γιατί σταθήκανε μέσ' στούς αἰῶνες, κι' οἱ δύο τους,

¹ Ὁ Δημήτρης Βλαχοδήμος γεννήθηκε τό 1964 στό Καστράκι Βάλτου. Ἐκείνος (2006) κυκλοφορεῖ τό βιβλίο του: *Διαβάζοντας τό παρελθόν στόν Ἐγγονόπουλο*.

Εὐχαριστίες στούς: Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, Ἰάκωβο Βούρτση, Εὐριπίδη Γαραντούδη, Γιάννη Δημητρακάκη, Εὐαγγελία Τολιοπούλου, Δημήτρη Κίκιζα, Ἡλία Παπαπούλιο, Ὀλυμπία Ταχοπούλου, Μαρία Φουρουντζόγλου, Fiona MacCarthy. Χωρίς τήν ἐξ ἀποστάσεως συνδρομή τῆς Μονάδας Ἠλεκτρονικῆς Πληροφόρησης καί Διαδανεισμοῦ τῆς Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΑΠΘ, τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης καί τήν καταφυγή στόν Ψηφιακή Βιβλιοθήκη books.google.com ἡ πρόσβαση (Νοέμβριος 2006-Ἰανουάριος 2007) σέ ὀρισμένες πηγές θά ἦταν ἀδύνατη.

¹ [Δακή μου ἡ παραπομπή]: Δηλαδή, «Γιά τοὺς μεγάλους, γιά τοὺς ἐλεύθερους, γιά τοὺς γενναίους, τοὺς δυνατούς» ὅπως διαβάζουμε στόν πρῶτο στίχο τοῦ ποιήματος.

μονάχοι πάντα, κι' ἐλεύθεροι, μεγάλοι, γενναῖοι καί δυνατοί.

Καί τώρα ν' ἀπελπίζουμαι πού ἴσαμε σήμερα δέν μέ καταλάβε, δέν θέλησε, δέ μπόρεσε νά καταλάβῃ τί λέω, κανείς;
Βέβαια τήν ἴδια τύχη νάχουνε κι' αὐτά πού λέω τώρα γιά τόν Μπολιβάρ, πού θά πῶ αὔριο γιά τόν Ἀνδρούτσο;
Δέν εἶναι κι' εὐκολο, ἄλλωστε, νά γίνουν τόσο γρήγορα ἀντιληπτές μορφές τῆς σημασίας τ' Ἀνδρούτσου καί τοῦ Μπολιβάρ,

Παρόμοια σύμβολα.

[...]

Νίκος Ἐγγονόπουλος, Μπολιβάρ, 1944, στίχ. 11-22²

Εἰσαγωγικά

Τό ποίημα πού ἔγραψε μέσα στήν Κατοχή ὁ Νίκος Ἐγγονόπουλος ἔχει τίτλο τό (παρατοπισμένο) ἐπώνυμο ἑνός ξένου, Νοτιοαμερικάνου ἥρωα. Πρόκειται γιά τόν Σιμόν Μπολιβάρ (Simón Bolívar, 1783-1830), τόν ἐπαναστάτη καί πατριώτη Ἐλευθερωτή τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἀπό τόν ἰσπανικό ζυγό. Στόν δέκατο τρίτο στίχο τόν συναντᾶμε πρώτη φορά μέσα στό ποίημα νά συνυπάρχει μέ τόν δικό μας, Ἕλληνα ἥρωα, τόν Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσο (1788-1825): πρῶτο ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσου καί ἀκολουθεῖ τοῦ Σίμωνος Μπολιβάρ. Στήν δεύτερη ἀναφορά (στίχ. 20) μπαίνει πρῶτος ὁ Μπολιβάρ καί μετά ὁ Ἀνδρούτσος ἐνῶ στόν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο (21), πρῶτος ὁ Ἀνδρούτσος καί μετά ὁ Μπολιβάρ. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, μέχρι νά τελειώσει τό ποίημα (170 στίχων), ὁ Ἀνδρούτσος δέν ἀναφέρεται πιά. Στίς «Σημειώσεις» πού προστέθηκαν στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ Μπολιβάρ (1962), ὑπάρχει σχόλιο γιά τήν πρώτη σελίδα πού ἀναφέρεται ὁ Ἀνδρούτσος — δέν σχολιάζεται καθόλου ἡ παρουσία τοῦ Μπολιβάρ στό ποίημα:

² Νίκος Ἐγγονόπουλος, Μπολιβάρ, Ἰκαρος, 1983 (1962), σ. 14-16· στή δίτομη ἔκδοση τῶν ποιημάτων, τόμ. Β', (Ἰκαρος, 1977), σ. 10-11· στόν ἐνοποιημένο τόμο (Ἰκαρος, 1999), σ. 146-147. Ἐφεξῆς οἱ παραπομπές στό ποίημα θά γίνονται σέ τρεῖς ἀριθμούς σελίδων κατά τήν παραπάνω σειρά (δηλαδή, γιά τήν ἐδῶ παραπομπή: Μπολιβάρ, σ. 14-16 = τόμ. Β', σ. 10-11 = 146-147).

Ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος εἶναι, γιά τόν ποιητή, ὄχι μόνο μία ἀπό τίς λαμπρότερες μορφές τῆς Ἐθνεγερασίας τοῦ '21, ἀλλά καί μία ἀπό τίς πλέον δεσπόζουσες μορφές τῆς πανανθρώπινης ἱστορίας. (Μπολιβάρ, σ. 43 = τόμ. Β', 26 = 343)

Οἱ πρόσφατες μελέτες πού ἀναφέρονται στό ἱστορικό υπόβαθρο τῆς σύνδεσης Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσου καί Σιμόν Μπολιβάρ στό ποίημα τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου, παραπέμπουν στόν Γιάννη Δάλλα:³

γιά τή συνείδηση τῶν ἐπαναστατημένων πατέρων μας τοῦ '21, ὁ Ἀνδρούτσος φαίνεται νά ἀνακαλοῦσε κατευθεῖαν τόν Μπολιβάρ. Ἐγραφε, λ.χ., ὁ ἀνώνυμος συντάκτης στά Ἑλληνικά Χρονικά τοῦ Μάγερ, στίς 21 Μαρτίου 1825:

«Ἄν αἱ περιστάσεις τόν ἔκαμαν νά φαίνεται εἰς τά ὄμματα τοῦ κόσμου [ὁ Ἀνδρούτσος] ὡς ἕνας ἀπό τοὺς καλύτερους ἀρχηγούς τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων καί τό παραξενότερον νά νομίζεται ἀπό τινες ὡς ὁ πλέον φιλελεύθερος καί ἄξιος νά βαπτισθεῖ μέ τό ὄνομα Βολιβάρ τῆς Ἑλλάδος».⁴

Πιστεύω ὅτι ἀπώτερος σκοπός κάθε κριτικοῦ κειμένου εἶναι νά μᾶς ὀδηγήσει σέ περαιτέρω ἔρευνα καί μελέτη. Γι' αὐτόν τόν λόγο, στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν θά ἐπιχειρήσω νά παρουσιάσω μιά περισσύτερο ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς σύνδεσης Ἀνδρούτσου-Μπολιβάρ.

³ Δημήτρης Βλαχοδήμος, Τό λογοτεχνικό καί ἱστορικό παρελθόν στό ποιητικό καί ζωγραφικό ἔργο τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου, Μεταπτυχιακή διπλωματική ἐργασία, Ρέθυμνο 2002, σ. 26 (ἀναρτημένη στήν Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης: <http://dlib.lib.uoc.gr/Dienst/UI/2.0/Describe/ucr.philology.msc/2002vlachodimos?abstract=>) καί ἐντυπη δημοσίευση τοῦ σχετικοῦ τμήματος στό ἀπόσπασμα «Τέσσερα παραδείγματα ἀναγνωστικοῦ βάθους τῆς ποίησης τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου», περ. Τά Νεφούρια, τχ. 9, Πρωτοχρονιά 2003, Χαλκίδα, σ. 8-13: 9-10· Κώστας Βούλγαρης, «Ὁ Βολιβάρ τῆς Ἑλλάδος», περ. ἡ λέξη, τχ. 179, Γενάρης-Μάρτης 2004, σ. 102-103: 102· Ὀλυμπία Ταχοπούλου, Ἵπερρεαλισμός καί μοντερνιστικός πρωτογονισμός — Μύθος καί πολιτισμική ἐτερότητα στό ποιητικό ἔργο τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου, Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2005, σ. 238· Νίκος Δάλλας, «Ποίηση καί Ἱστορία στόν Μπολιβάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου», Νέα Ἐστία, τχ. 1780, Ἰούλιος-Αὐγουστος 2005, σ. 20-37: 29-30· Ἀγγέλα Καστριώκη, Ἡ λογοτεχνία στήν ταραγμένη δεκαετία 1940-1950, Πόλις, 2005, σ. 164 ὑπ. 93.

⁴ Γιάννης Δάλλας, «Δημοτική παράδοση καί σύγχρονη ποίηση», Πλάγιος λόγος, Καστανιώτης, 1989, σ. 72-73.

Οἱ ἐφημερίδες

Ἡ εἶδηση στά *Ἑλληνικά Χρονικά*⁵ (ἀρ. 23, Μεσολόγγιον, 21 Μαρτίου 1825, Σάββατον, σ. 2), ἔχει ὡς ἐξῆς:

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ

Μεσολόγγιον 20 Μαρτίου

Ἀπό τό ἄρθρον τοῦ φίλου τοῦ Νόμου⁶ τῆς 23 φεβρουαρίου, τό ὁποῖον εἰς τό προηγούμενον φύλλον τῆς ἐφημερίδος μας κατεχωρήσαμεν, καί ἀπ' ὅσα ἡ ἐφημερίς τῶν Ἀθηναίων⁷ τελευταῖον περί Ὀδυσσεύς ἐδημοσίευσεν, δέν μένει καμμία ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ἀνὴρ οὗτος ἀπεκάλυψε πλέον τό προσωπεῖον τῆς ὑποκρίσεως, καί κατεστάθη φανερός ἐχθρός τῆς Πατρίδος· ἂν αἱ περιστάσεις τόν ἔκαμαν νά φαίνεται, μέχρι τινός⁸ εἰς τά ὄμματα τοῦ κόσμου, χωρίς νά εἶναι τινόντι, εἰς⁹ ἀπό τοὺς καλλιτέρους ἀρχηγούς τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων, καί τό παραξενώτερον! νά νομίζεται ἀπότινας ὡς ὁ πλέον Φιλελεύθερος, καί ἄξιός νά βαπτισθῆ μετ' ὄνομα «Βολιβάρ τῆς Ἑλλάδος» ὁ ἴδιός του χαρακτήρ ὅμως τόν ἐπρόδωκε τελοσπάντων· ἀνθρώπος φιλαυτός, φιλοκερδής καί οἰηματοσίας εἰς τό ἄκρον, ἅμα ὁποῦ ἶδεν, ὅτι ἡ Διοίκησις, ἥτοι ὁ Νόμος ἔλαβε τήν πρέπουσαν ἰσχύν, μή δυνάμενος πλέον αὐτός νά ἔχη τήν πρῶτην ἐπιπόρην καί ὑπεροχὴν εἰς τά πράγματα, οὐδέ νά χορταίνῃ ἀτιμωρήτως, καί ἀπεριόριστως τήν ἀχόρταγον φιλαργυρίαν του, εὐθύς ἀπεσκίρτησε, καί ἠνώθη μετ' ὁ μέρους ἐκεῖνο ὅπου ἐπαγγέλλεται τήν ἀνομίαν, διά νά εἰμπορῆ ἀφόβως καί ἀσυστόλως νά πολεμῇ τήν εὐνομίαν· ὅτι ὅμως ταχέως καί αὐτός, κατά τό παράδειγμα τῶν ὁμοφρόνων του, θέλει λάβει τά ἐπίχειρα τῆς κακίας του, δέν ἀμφιβάλλομεν παντάπασιν, ἐξεύροντες ὅτι ἡ Σ.[εβαστή] Διοίκησις ἐπῆρεν ἤδη τὰναγκαῖα περί τούτου μέτρα.

Τά γράμματα, τά ὁποῖα ἔγραψεν ἐσχάτως πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, καί πρὸς τόν Συντάκτην τῆς ἐφημερίδος τῶν Ἀθηναίων εἰκονίζουσι κάλλιστα τόν χαρακτήρα, καί τήν διάθεσιν τῆς ψυχῆς του· ὡς τοιαῦτα ἐκρίναμεν

⁵ Ἐφημερίδα τοῦ Μεσολογγίου (1824-1826). Ἐκδότης τῆς ὁ Ἑλβετός γαιτρός Ἰωάννης-Ἰάκωβος Μάγερ.

⁶ [Δικὴ μου ἢ παραπομπή]: Πρόκειται γιά τήν ἐφημερίδα *Ὁ φίλος τοῦ νόμου* (Ἰδρα, 1824-1827). Ἐκδότης τῆς ὁ Ἰταλός νομικός Ἰωσήφ Κιάππε.

⁷ [Δικὴ μου ἢ παραπομπή]: Πρόκειται γιά τήν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα *Ἐφημερίς τῶν Ἀθηναίων* (1824-1826). Ἐκδότης τῆς ὁ Γεώργιος Ψύλλας.

⁸ [Δικὴ μου ἢ παραπομπή]: Οἱ λέξεις «μέχρι τινός» παραλείπονται στό παράθεμα τοῦ Δάλλα.

⁹ [Δικὴ μου ἢ παραπομπή]: Οἱ λέξεις «χωρίς νά εἶναι τινόντι, εἰς» παραλείπονται στό παράθεμα τοῦ Δάλλα καί προστίθεται «ὡς ἕνας».

εὐλογον νά τά δημοσιεύσωμεν καί ἡμεῖς μαζί μετ' τήν ἀπόκρισιν τῶν Ἀθηναίων πρὸς αὐτόν. [Ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιστολές]

Ὅταν δημοσιεύονταν οἱ παραπάνω γραμμές, τό δράμα τοῦ Ἀνδρούτσου ὄδευε πρὸς τήν κορύφωσή του: ὁ Γκούρας εἶχε ἤδη ἐκστρατεύσει ἐναντίον του, ὁ Ὀδυσσεύς θά παραδιδόταν, θά φυλακίζόταν στήν Ἀκρόπολη καί τήν νύχτα 4 πρὸς 5 Ἰουνίου 1825 θά τόν δολοφονοῦσαν μετ' οἰκτρό καί δόλιο τρόπο. Μετ' αὐτά τά δεδομένα κατανοοῦμε τοὺς βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Μάγερ στά *Ἑλληνικά Χρονικά* καί συγχρόνως τό ἀνυπόστατο (ἐκ τῶν πραγμάτων πλέον) τῆς σύνδεσης τοῦ Ἀνδρούτσου μετ' ὁ Μπολιβάρ· βρισκόμαστε στόν καιρό τῆς ἀποσύνδεσης τῶν δύο.

Ἐντωμεταξύ εἶχε προηγηθεῖ ἡ *Ἐφημερίς τῶν Ἀθηναίων*¹⁰ γράφοντας ἀκριβέστερα (ἀρ. 46, 4 Μαρτίου 1825):

Ποῖος ἤμπορεῖ ν' ἀκούσῃ χωρίς ν' ἀνατριχιάσῃ ἀπό ὀργήν, ποῖος ἤμπορεῖ ν' ἀκούσῃ τόν Ὀδυσσεύα κατατρέχοντα τήν πατρίδα μαζί μετ' ὁ Τούρκους, τοὺς ὁποῖους ὁ ἴδιος ὠρκίσθη ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ καί τοῦ κόσμου νά ἐξορίσῃ ἀπό τήν πατρίδα του; Ποῖος ἤμπορεῖ νά ἀκούσῃ χωρίς ἀγανάκτησιν ἐκεῖνον τόν ἄνδρα, τόν ὁποῖον ἔως τώρα ἐπίτραποι φιλελληνικῶν κομιτάτων τῆς Εὐρώπης ἐκήρυξαν ὡς μόνον ἐξοχον μετὰ τῶν παλληκαριῶν καί τῶν φρονίμων πατριωτῶν τῆς Ἑλλάδος; Εἶναι γεμᾶτον τό βιβλίον τοῦ κολονέλλου Στάνχωπ περί τῆς Ἑλλάδος, ἀπό τό καλόν σου ὄνομα, Ὀδυσσεῦ· δέν εἶναι κανένα φύλλον τοῦ εἰρημένου βιβλίου, ὁποῦ νά μήν ἀναφέρεται τό ὄνομά σου μετ' ἔπαινον· πόσον θέλει κοκκινήσει αὐτός ὁ ἀγαθός ἄνδρας, ὅταν τόν εἰποῦν εἰρωνικά οἱ φίλοι: «ἰδοῦ ὁ ἥρωάς σου! ἰδοῦ ὁ Βάζιγκτών σου! ἰδοῦ ὁ Βολιβάρης σου!»¹¹

Μαθαίνουμε, ἔτσι, τήν προέλευση τῆς σύνδεσης τῶν δύο ἡρώων: πρόκειται γιά τόν συνταγματάρχη Λέστερ Στάνχοουπ (Leicester Stanhope, 1784-1862). Ἦρθε στήν Ἑλλάδα τόν Νοέμβριο τοῦ 1823 ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου τοῦ Λονδίνου καί, ἀφοῦ συνάντησε τόν λόρδο Μπάυρον στήν Κεφαλλονιά, πέρασε στό Μεσολόγγι (Δεκέμ-

¹⁰ Ἡ ὁποία ἦταν «προσωπικό ὄργανο τοῦ Γκούρα πού ὑπακούει σ' αὐτόν καί προστατεύεται ἀπ' αὐτόν», Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Ὁ τύπος στόν Ἀγώνα*, τόμ. 1, ΝΕΒ, Ἐριμῆς, 1971, σ. μ'. Βλ. στό ἴδιο, σ. νη', γιά τόν τρόπο ἀντιμετώπισης τοῦ Ὀδυσσεῦ ἀπό τήν *Ἐφημερίδα τῶν Ἀθηναίων*.

¹¹ Μπάμπης Ἄννινος, *Ἡ ἀπολογία τοῦ Ὀδυσσεῦς Ἀνδρούτσου*, Γαλαξίας, 1966 (1925), σ. 49-50 καί Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Ὁ τύπος στόν Ἀγώνα*, τόμ. 1, ὁ.π., σ. 131. Ἀκολουθῶ τήν ὀρθογραφία τοῦ Ἄννινου.

βριος 1823). Στή συνέχεια έφτασε στην Αθήνα (Μάρτιος 1824), όπου γνώρισε τον Όδυσσέα Ανδρούτσο. Ενθουσιάστηκε μαζί του και εργάστηκε με ζήλο για τή συνέλευση στα Σάλωνα (Απρίλιος 1824). Στις αρχές Μαΐου ανακλήθηκε και επέστρεψε στην Αγγλία. *Αν θέλαμε να αποδώσουμε έντελώς σχηματικά τήν εξάμηνη παρουσία και τόν αγώνα του Στάνχοουπ στην Ελλάδα, θά μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τις λέξεις: δημοκρατία και ελευθεροτυπία.¹²

Οι επιστολές

Σέ επιστολή πού έστειλε ο Στάνχοουπ από τά Σάλωνα στις 18 Απριλίου 1824, πρὸς τόν γραμματέα του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου, Τζον Μπούρινγκ (John Bowring), αναφέρει (δική μου ή έμφαση στό τέλος):

[...] I have just come from a meeting. Negris, in a long diplomatic speech, seemed to recommend a general assembly. I objected to an armed assembly. He then wished to give our congress that character. I protested against any measure in the least degree unconstitutional. He talked of an oligarchy that had existed for eighty years in the Morea. I said that there now existed two oligarchies there, the one of the Primates, and the other of the military chiefs; that the way to break this power was by giving weight to the people and their representatives, and that publicity was the means by which this might be effected. I recommended to Odysseus to steer a middle course between both factions, to put the constitution in force, and to act the part of a Washington or a Bolivar.¹³ [...]

Η άνωτέρω υπόδειξη του Στάνχοουπ, φαίνεται παράξενη στον συντάκτη μας άγγλικής επιθεώρησης — και γελοῖος ο παραλληλισμός του Ανδρούτσου με τόν Ουάσινγκτον:

[...] Colonel Stanhope was asked by Goura, what he thought of the contend-

¹² Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, «Ένας φλογερός Άγγλος άντιμοναρχικός», Πώς είδαν οι ξένοι τήν Ελλάδα του '21, τόμ. 3, 1981, σ. 200-278.

¹³ Leicester Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; Being a Series of Letters, and other Documents, on the Greek Revolution, written during a visit to that country*, Φιλαδέλφεια 1825 (Λονδίνο 1824), σ. 151. Πρὸβλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, «Ένας φλογερός Άγγλος άντιμοναρχικός», ὁ.π., σ. 252 και Άπόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου έλληνομου*, τόμ. ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 656 (όπου ακριβέστερη μετάφραση του παραθέματος από ὁ,τι στον Σιμόπουλο).

ing parties. His reply was: «Your captains are for plunder and liberty: your government are for order and liberty.»¹⁴ This frank avowal comports with the manly and open-hearted character of the writer, by far the most honourable man of his party. But is it not strange that Colonel Stanhope should have thought to serve the cause of social order by opposing the Government, and the cause of liberty, by setting up Odysseus as a 'Bolivar'? For to speak of a Greek Washington is ridiculous.¹⁵ [...]

Άλλά βέβαια, ο Στάνχοουπ δέν ήταν ο μόνος πού υπέδειξε στον Όδυσσέα να υποδυθεί τόν ρόλο ενός Μπολιβάρ. Γνωρίζουμε και δυό άλλες αναφορές, σε επιστολές του Έντουαρντ Τζών Τρελώνου (Edward John Trelawny) — γραμμένες λίγο άργότερα από τήν επιστολή του Στάνχοουπ. Ο Τρελώνου (1792-1881) βρέθηκε στις αρχές του 1822 στον κύκλο του Σέλλεϋ στην Ιταλία, όπου και γνώρισε τόν Μπάουρον. Έρχεται μαζί του στην Ελλάδα τό καλοκαίρι του 1823 και μερικούς μήνες άργότερα συνδέεται με τόν Όδυσσέα Ανδρούτσο. Έγινε πιστός του σύντροφος μέχρι τέλους και νυμφεύτηκε μάλιστα τήν έτεροθαλή άδελφή του ήρωα, Ταρσίτσα. Λίγο μετά τή δολοφονία του Ανδρούτσου δέχεται και ο ίδιος δολοφονική επίθεση στη Μαύρη Τρούπα του Παρνασσού, στη Σπηλιά του Όδυσσέα (Ιούνιος 1825). Επέστρεψε στην Αγγλία, μέσω Έπτανήσων, τό 1827.¹⁶

Η πρώτη μνεία γίνεται σε επιστολή του Τρελώνου πρὸς τόν Τζών Κάμ Χόμπχαουζ (John Cam Hobhouse, 1786-1869), έπιστήθιο φίλο του Μπάουρον, στις 30 Απριλίου 1824, όπου γράφει για τόν Ανδρούτσο: «άληθινά μεγάλος άντρας — Έλληνας Μπολιβάρ».¹⁷ Τή δεύτε-

¹⁴ [Δική μου ή υποσημείωση:] Πρόκειται για αναφορά στο τέλος του προηγούμενου ακριβώς γράμματος (LXIV) από αυτό τής υπ. 13, σταλμένο στον Μπούρινγκ επίσης (Leicester Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, ὁ.π., σ. 150).

¹⁵ «A Picture of Greece in 1825», περ. *The Eclectic Review*, Λονδίνο, Μάρτιος 1826, σ. 219. Βρήκα στις σχετικές σελίδες στην ψηφιοποιημένη βιβλιοθήκη του Google, όπου δέν αναφέρεται όνομα συγγραφέα του άρθρου παρά μόνο στην αρχή (σ. 193), τά βιβλία στα όποια βασίζεται. Στις βιβλιογραφικές πληροφορίες για αυτήν τή μακρόβια μηνιαία επιθεώρηση πού μπορούμε να αντλήσουμε από τό διαδίκτυο, αναφέρονται οι κατά καιρούς εκδότες της.

¹⁶ Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, «Trelawny, ο γαμπρός του Άνδρούτσου», ὁ.π., σ. 303-343.

¹⁷ Παράθεμα στο Fiona MacCarthy, *Βύρων — ο βίος και ο θρύλος*, μτφρ., σχόλια Δημήτρης Κβαζας, Ποταμός, 2006, σ. 486 και σ. 643 ή παραπομπή, χωρίς αναφορά τής προέλευσής της. Στο πρωτότυπο: «a really great man — a Grecian Bolivar», *Byron - Life and Legend*, Murray, Λονδίνο 2002, σ. 475 (από τό 2003 τό βιβλίο κυκλοφορεί από

ρη επιστολή μπορούμε να την σπουδαιολογήσουμε περισσότερο και να την συνδέσουμε ασφαλέστερα με την επιστολή του Στάνχοουπ προς τον Μπούρινγκ πού προαναφέρθηκε. Παραλήπτης της είναι ο Τζώρτζ Φίνλεϋ (George Finlay, 1799-1875), ο μετέπειτα γνωστός ιστορικός της Έλληνικής Έπαναστάσεως. Συναντά τον Μπάυρον στην Κεφαλονιά (Οκτώβριος 1823), μεταβαίνει στην Αθήνα και ξανασυναντά τον Μπάυρον στο Μεσολόγγι. Μετά τη συνέλευση στα Σάλωνα ακολουθεί τον Όδυσσέα Ανδρούτσο και μένει στην Ελλάδα ως τα τέλη του 1824 – αργότερα επέστρεψε και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.¹⁸ Διαβάζοντας αυτό το δεύτερο τεκμήριο, διαπιστώνουμε όχι μόνο τη σύζευξη των ονομάτων Ανδρούτσου-Ούάσινγκτον-Μπολιβάρ, μά και την πίστη ότι ο Ανδρούτσος διαθέτει τά προσόντα να γίνει ένας σάν κι αυτούς.

Ο Τρελώνυ γράφει στον Φίνλεϋ στις 27 Μαΐου 1824, μόλις επέστρεψε από το Μεσολόγγι στη Σπηλιά του Όδυσσέα, μεταφέροντας όπλα και πολεμοφόδια.¹⁹ Αναφέρεται στον Όδυσσέα, και σε ένα σημείο της επιστολής του ρωτάει τον Φίνλεϋ: «Is he not a noble fellow—a Bolivar? Let's make a Washington of him;» και άμέσως διαπιστώνει ο ίδιος ότι «there are elements in him to form one».²⁰

τις εκδόσεις Faber & Faber). [Μέσω του εκδοτικού της οίκου, απευθύνθηκα στην MacCarthy, ζητώντας της την πηγή του παραθέματος (τέλη Γενάρη 2007). Ακολουθεί η απάντησή της μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (12.2.2007): «The reference comes from the Trelawny correspondence in the John Murray Archive, now in the National Library of Scotland in Edinburgh. As far as I know it has not previously been published»].

¹⁸ Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τόμ. 3, 1981, σ. 243, υπ. 116.

¹⁹ Στο φύλλο αρ. 43 της 28ης Μαΐου 1824, σ. 2 των *Έλληνικῶν Χρονικῶν*, ο «Τρελλώνης» κατηγορείται για παραβίαση της αλληλογραφίας του Μαυροκορδάτου και τίθεται εν αμφιβολῶ ὅλη ἡ ἐν Ἑλλάδι παρουσία του: «Πολύ λυπούμεθα διότι ἡ πράξις αὐτῆ τοῦ κυρίου Τρελλώνη δέν ἔχει οὐδεμίαν ὁμοίότητα μέ ὅσα τόν ἠκούσαμεν πολλάκις νά λέγη, καί τά ὅποια μᾶς κατέπεισαν νά πιστεύσωμεν, ὅτι οὗτος ὁ φιλέλληγν φέρεται ἐνταῦθα ἀφιλοκερδῶς, καί ὅτι δέν εἶναι, παρά εἰλικρινῆς τῶν πραγμάτων μας ὑπερασπιστής. Πολλάκις οἱ ἄνθρωποι ἠπατήθησαν ἀπό τό φαινόμενον ἴσως τό αὐτό ἐπάθαμεν καί ἡμεῖς τώρα μέ τόν κύριον Τρελλώνην. Ἐν πράγμα παρακαλοῦμεν λοιπόν αὐτόν τόν ἄνθρωπον, ὅτι νά προσέχη εἰς τό ἐξῆς νά σέβηται τά δικαιώματά μας, καί νά μήν κάμνη πλέον πράγματα, τά ὅποια δίδουν τό κακόν παράδειγμα, καί προξενοῦν ἀτιμίαν εἰς ὅλους τοὺς ἀλλογενεῖς».

²⁰ *Letters of Edward John Trelawny*, ὁ.π., σ. 285-287: 286. Τό γράμμα πρωτοδημοσιεύθηκε στό ἄρθρο τοῦ F. B. Sanborn, «Odysseus and Trelawny. A sequel to Byron's Grecian career», περ. *Scribner's Magazine*, Λονδίνο, Ἀπρίλιος 1897, σ. 504-517: 510, 512. Ὁ

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ σύνδεση Ἀνδρούτσου-Μπολιβάρ γίνεται ταυτόχρονα μέ τήν ἀνάληψη τῆς κορυφαίας καί τελευταίας πολιτικῆς πρωτοβουλίας τοῦ Ὁδυσσέα, τῆς συνέλευσης τῶν Σαλώνων

ἡ ὁποία, μολονότι ποδηγετήθηκε ἀπό τόν Στάνχοουπ καί συγκρατήθηκε μέσα σέ πλαίσια νόμιμα καί μπορούμε νά ποῦμε φιλοκυβερνητικά, προκάλεσε τήν μῆνη τῶν ἐχθρῶν του ἐναντίον του. Στήν πραγματικότητα οἱ μεγάλοι ἠττημένοι στό Σάλωνα ἦταν οἱ πραιτουργοί της, ὁ Ὁδυσσέας καί ὁ Νέγρης, αὐτοί δηλαδή πού εἶχαν ὀργανώσει τή συνέλευση μέ ἄλλους κρυφούς σκοπούς, οἱ ὅποιοι ὅμως τοὺς εἶχαν ἐκθέσει γιά πάντα. Ὁ Νέγρης θ' ἀπομονωθεί καί θά πεθάνει τόν ἴδιο χρόνο στήν ψάθα στό Ναύπλιο ἀπό τόν τύφο, ἐνῶ ὁ Ὁδυσσέας θά δολοφονηθεῖ τόν ἐπόμενο χρόνο.²¹

Ἡ ἐξύψωση τοῦ Ὁδυσσέα στό μέτρα τοῦ Οὔάσινγκτον καί τοῦ Μπολιβάρ δέν κράτησε πολύ ἡ σύνδεσή του μέ τόν Μπολιβάρ ἦταν πολύ μικρῆς διάρκειας, μόλις τήν ἀνοιξη τοῦ 1824. Ἦδη ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ ἴδιου ἔτους ὁ Ἀνδρούτσος ἄρχισε τίς συνεννοήσεις μέ τοὺς Τούρκους καί ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1825, ἀνεπιφύλακτα πιά.²²

Δηλαδή, τά πράγματα πῆραν ἄλλη τροπή λίγο μετά τό τέλος τῆς συνέλευσης τῶν Σαλώνων καί τήν ἀπομάκρυνση τοῦ Στάνχοουπ. Τόν Στάνχοουπ, λόγω τοῦ φιλελευθερισμοῦ πού τόν διέκρινε, μπορούμε νά τόν θεωρήσουμε πρωτεργάτη τοῦ παραλληλισμοῦ Μπολιβάρ-Ἀνδρούτσου ἦταν ἄνθρωπος πού διέθετε πολιτικό ὄραμα. Ὁ Τρελώνυ, τυχοδιώκτης καί ρομαντικός (γιά τόν ὁποῖον δέν γνωρίζουμε νά εἶχε κάποιο πολιτικό ὄραμα), τόν ἀκολούθησε μάλλον. Καί οἱ δύο τους εἶχαν γνωρίσει ἀπό κοντά καί εἶχαν συνδεθεῖ στενά μέ τόν Ὁδυσσέα. Τό ὅτι καί οἱ δύο ἐπίσης προτοῦ γνωριστοῦν μαζί του εἶχαν συνεργαστεῖ μέ τόν Μπάυρον εἶναι ἕνα ἐπί πλέον στοιχεῖο πού μπορούμε νά ἀξιολογήσουμε – παρότι ἡ σχέση καθενός τους μέ τόν Μπάυρον δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ἰδανική (τοῦ Στάνχοουπ ἰδιαίτερα).

Τάκης Λάμπας παραθέτει τό ἀπόσπασμα στό βιβλίο του *Ὁ Ὁδυσσέας Ἀνδρούτσος*, [1961], σ. 216.

²¹ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*, τόμ. ΣΤ', ὁ.π., σ. 658.

²² Βλ. Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Ζ', ὁ.π., σ. 205-206.

Ό Μπάυρον

Ό Μπάυρον δέν έχει παραλληλίσει τόν Άνδρούτσο μέ κάποιον από τούς δυό Άμερικανούς στρατηγούς πού αναφέρονται παραπάνω. Σέ δυό έπιστολές του, γραμμένες στήν Κεφαλλονιά (Όκτώβριος και Δεκέμβριος 1823), θεωρεί τόν Άλέξανδρο Μαυροκορδάτο ένα είδος "Έλληνα Ούάσιγκτον".²³ Όστόσο, στό πολιτικής φύσεως ποίημά του *The Age of Bronze* (δημοσιευμένο τόν Άπρίλιο 1823) αναφέρονται μαζί στόν ίδιο στίχο οί Ούάσιγκτον και Μπολιβάρ,²⁴ ένώ σέ προηγούμενο σημείο αναφέρεται μόνος του ό Μπολιβάρ.²⁵ Έκτός από αυτά τά δυό όνόματα, στό ποίημα του Μπάυρον συνδυάζονται —όπως και στό μεταγενέστερο ποίημα του Έγγονόπουλου— έλληνικές και λατινοαμερικάνικες αναφορές:

*Μύρια στήθη συνενώνει μία και κοινή αίτια
Δυτικοί κι ανατολίτες επαναστατούν μέ βία.
Πάνω στίς κορφές του Άθω και τίς Άνδεις κυματίζει
Λάβαρο πού ναι τό ίδιο και δυό κόσμους χαιρετίζει.
Άθηναϊός πάλι ζώνει Άρμοδίου τό σπαθί
Έένο άφέντη καταγγέλλει ό χωριάτης στή Χιλή
Έλληνας ξανά πώς είναι ξέρει τώρα ό Σπαρτιάτης,
Νέας Λευτεριάς λοφίο σείει του Περου άντάρτης.*²⁶

²³ Λόρδος Μπάυρον, *Έπιστολές από τήν Έλλάδα — 1809-1811 & 1823-1824*, έπιμ.-εισαγ.-σχόλια Leslie A. Marchand, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβι, *Ίδεόγραμμα*, Άθήνα 1996, σ. 161, 199. Πρβλ. τήν παρατήρηση τής Fiona MacCarthy (*Βύρων*, ό.π., σ. 493): «Έκρινε [ό Byron] τούς έθνικούς ήγέτες μέ τά μέτρα του Γεωργίου Ούάσιγκτων, και ό Μαυροκορδάτος περνούσε τό τέστ Ούάσιγκτων».

²⁴ Στίχοι 383-384: «The Prophets of young Freedom [=οί συμμετέχοντες στό Συνέδριο τής Βερόνας, 1822], summoned far / From climes of Washington and Bolivar».

²⁵ Στίχοι 251-252: «While even Spaniard's thirst of Gold and War / Forgets Pizzaro to shout Bolivar». Αυτή ή τελευταία φράση, «to shout Bolivar», μάς φέρνει στόν ναυ τό «Μπολιβάρ! Κράζω τ' όνομά σου» στό ποίημα του Νίκου Έγγονόπουλου (*Μπολιβάρ*, σ. 22 = τόμ. Β', 13 = 149).

²⁶ Στίχοι 272-279, μεταφρασμένοι από τόν Μάριο Βύρωνα Ραϊζή (*Η ποίηση του Μπάυρον — Πανόραμα και σχόλιο*, Gutenberg, Άθήνα 1994, σ. 74 [στίς σ. 70-78, έκτενής αναφορά στό ποίημα *The Age of Bronze*]). Οί παραπάνω στίχοι στό πρωτότυπο:

*One common Cause makes Myriads of one breast,
Slaves of the East, or Helots of the West;
On Andes' and Athos' peaks unfurled,
The Selfsame Standard streams o'er either World;
The Athenian wears again Harmodius' Sword;*

Η Άμερική έθελγε τόν Μπάυρον, σκεφτόταν νά ταξιδέψει ως εκεί (και νά εγκατασταθεί ακόμη), θαύμαζε τόν Μπολιβάρ και είχε μάλιστα δώσει τό όνομά του στήν σκούνα του. Αυτό τό πλοίο, πού είχε καπετάνιο τόν Τρελώνυ, τό πούλησε και ναύλωσε τό «Hercules» μέ τό όποιο ήρθε στήν Έλλάδα.

Η θυρωνική διάθλαση

Θά μπορούσε έπομένως νά θεωρηθεί ό Μπολιβάρ του Έγγονόπουλου μία θυρωνική διάθλαση στή μεταπολεμική νεωτερική έλληνική ποίηση. Τά πρόσωπα τά όποια ευθύνονται για τήν «είσαγωγή» του Μπολιβάρ στήν επαναστατημένη μας πατρίδα και τή σύνδεσή του μέ τόν παραγνωρισμένο ήρωα Όδυσσέα Άνδρούτσο, δέν ήταν, όπως είδαμε, άμοιρα τής επίδρασης του Μπάυρον και τής άμεσης επαφής μαζί του. Ό Τρελώνυ μάλιστα, ζούσε σαν θυρωνικός ήρωας²⁷ και είναι άξιοπρόσεκτος ό τίτλος ενός δημοσιεύματος του 1897 για τή σχέση του μέ τόν Άνδρούτσο: «Odysseus and Trelawny — A sequel to Byron's Grecian career».²⁸ Στήν αρχή αυτού του άρθρου ό Φ. Μπ. Σάνμπορν (F. B. Sanborn) θεωρεί ότι ή μνεία του «νέου Όδυσσέα» στό τέλος του λυρικού δράματος *Hellas* (1821) του Σέλλεϋ, γίνεται για τόν Όδυσσέα Άνδρούτσο του όποιου ή φήμη ένδεχομένως είχε φτάσει στήν Πίζα όπου διέμενε ό Σέλλεϋ.²⁹

*A new Ulysses leaves once more
Calypso for his native shore.*

(στίχ. 1076-1077)

*The Chili Chief abjures his foreign Lord;
The Spartan knows himself once more a Greek
Young Freedom plumes the Crest of each Cacique;*

Η λέξη cacique στόν τελευταίο στίχο σημαίνει τόν λατινοαμερικάνο φύλαρχο/όπλαρχηγό.

²⁷ Βλ. Χάρολντ Νίκολσον, *Μπάυρον — Τό τελευταίο ταξίδι*, μτφρ. Βαγγέλης Κατσάνης, Μελάνι, Άθήνα 2004, σ. 111. Άντρέ Μωρουά, *Λόρδος Μπάυρον*, μτφρ. Λήδα Παλλάντιου, Ωκεανίδα, Άθήνα 1997, σ. 394. Κυριάκος Σμόπουλος, «Trelawny, ό γαμπρός του Άνδρούτσο», ό.π., σ. 304 και Fiona MacCarthy, *Βύρων*, ό.π., σ. 421.

²⁸ Πρβλ. και τόν τίτλο μάς πρόσφατης βιογραφίας του Τρελώνυ από τόν David Crane, *Lord Byron's Jackal — A Life of Edward John Trelawny* (HarperCollins, Λονδίνο 1998).

²⁹ F. B. Sanborn, «Odysseus and Trelawny — A sequel to Byron's Grecian career», ό.π., σ. 505.

Ἄλλά καί ἂν πράγματι δέν συνέβη αὐτό, ὁ Τρελώνυ, ἐρχόμενος στήν Ἑλλάδα, εἶχε προετοιμαστεῖ ἀναγνωστικῶς γιά τήν ὑπαρξη ἑνός «νέου Ὀδυσσεά», τοῦ Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσου δηλαδή — ὁ ὁποῖος λόγω τοῦ ὀνόματός του, τοῦ τόπου γεννήσεώς του καί ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν του θεωρήθηκε ἀπό πολλούς ὅτι ἔμοιαζε στόν ὀμηρικό συνονόματό του ἥρωα. Στόν πρόλογο τοῦ ποιήματος «Hellas» τοῦ Σέλλεϋ, διαβάζουμε ἐπίσης τήν θρυλική φράση «We are all Greeks». Προεκτείνοντας αὐτόν τόν ἐξαλλο φιλελληνισμό: ἐπομένως καί ὁ Μπολιβάρ!

Ἐκτιμώντας τίς παραπάνω πληροφορίες, γίνεται φανερό ὅτι συνδέοντας τόν Ἀνδρούτσο μέ τόν Μπολιβάρ ὁ Ἐγγονόπουλος, δέν φαίνεται νά ἀκολουθοῦσε κάποια ντόπια, παρεξηγημένη «ἐλληνοκεντρική» φωνή: τό ἀντίθετο μάλιστα. Ἡ σύνδεση τοῦ Ἑλληνα ἥρωα μέ τόν Λατινοαμερικάνο «ὀμολόγῳ» του εἶχε ξένη προέλευση — φιλελεύθερη καί ρομαντική³⁰ καί, λόγω συγκυριῶν, περιορισμένη μᾶλλον ἀπήχηση στόν ἐλληνικό πληθυσμό. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι ὁ Μπολιβάρ μόνος του δέν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρότυπο πατριώτη γιά τούς ἐπαναστατημένους Ἑλληνες.

Ὁ Μπολιβάρ ὡς πρότυπο Ἑλληνα πατριώτη

Ἡ μοναδική φορά πού ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Ἀνδρούτσου μαζί μέ αὐτό τοῦ Μπολιβάρ στά Ἑλληνικά Χρονικά τοῦ Μεσολογγίου, εἶναι ἐκεῖνο τό ἐπικριτικό ἄρθρο στό φύλλο τῆς 21ης Μαρτίου 1825 πού εἶδαμε παραπάνω. Γιά τόν Μπολιβάρ ὅμως γίνεται λόγος τρεῖς φορές ἀκόμη,³¹ χωρίς ρητή μνεία στόν Ἀνδρούτσο (ὑπαινιγμοί διακρίνονται σέ ὀρισμένα σημεία).

α'. Στό φύλλο 58, τῆς 16ης Ἰουλίου 1824, σ. 2-4, σέ ἕνα ἄρθρο γιά τίς «[πολιτικές ἀντιθέσεις στόν Ἀγώνα]»³² διακρίνεται ὁ παραινети-

³⁰ Πρβλ. τήν θέση τοῦ Τάκη Καγιαλῆ ὅτι «στήν πραγματικότητα, δέν ὑπάρχει ἐκδοχή μοντερνισμοῦ πού νά μὴν ἐνσωματώνει καί προεκτείνει ὀψεις τῆς ρομαντικῆς ιδεολογίας», («Ὁ Μακρυγιάννης καί οἱ ἐρμηνευτές του», περ. Ποίηση, τχ. 23, Ἄνοιξη-Καλοκαίρι 2004, σ. 284-295: 288). Γιά τόν ρομαντισμό στόν Μπολιβάρ βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Μεταφορά καί φύση στόν Μπολιβάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου», περ. Ὁ Πολίτης, τχ. 60, Μάιος 1983, σ. 53-55: 54, 55.

³¹ Ὅπως τουλάχιστον διαπίστωσα, χωρίς ἡ ἐρευνά μου νά εἶναι ἐξονυχιστική στήν αὐτοψία τῶν Ἑλληνικῶν Χρονικῶν. Οὔτε στή θεμελιώδη ἐργασία τῆς Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, Ὁ τύπος στόν Ἀγώνα μπορούμε νά ἐντοπίσουμε κάτι περισσότερο — ὅπου ἄλλωστε ἐπιλέγεται μέρος τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἐφημερίδων πού ἐξετάζονται.

³² Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ὁ τύπος στόν Ἀγώνα, τόμ. 2, ΝΕΒ, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1971, σ. 116.

κός τόνος πρὸς τή Διοίκηση, ἐξαίρεται ἡ σημαίνουσα συμβολή τοῦ Λαοῦ στήν Ἐπανάσταση καί στό τέλος (σ. 3-4) γίνεται μεγάλη ἀναφορά στόν «Βολιβάρ» (τό παράδειγμά του ξεπερνᾶ σέ ἔκταση τό 1/3 τοῦ ἄρθρου):

Καί ἄς μᾶς συγχωρηθῆ τέλος τό νά ἀναφέρωμεν, ἐκ τῆς τῶν συγχρόνων μας ἱστορίας, ἐν παράδειγμα ἀξιωματικῶν παρά πάντων ὅσοι θέλουν διά νά ἦναι καί νά λέγωνται ἐνταυτῷ, εἰλικρινεῖς πατριῶται:

Βολιβάρ, ὁ ἐλευθερωτής τῆς Μεσημβρινῆς Ἀμερικῆς, πρό ὀφθαλμῶν ἔχων πάντοτε ἀνυποκρίτως τοῦ Κοινοῦ μόνον τήν εὐδαμονίαν ἐκφώνησε (τῆ 1 Ὀκτωβρίου 1821) εἰς τῆς Ἀγγουστούρας τήν συνέλευσιν τά ἀκόλουθα, [...].

Ἴδου πῶς ἐκφράζεται ὁ ἀληθῆς πολίτης! ἀλλά ποῖος καί ἐξ ἡμῶν ὠμίλησε ποτέ μέχρι τοῦδε παρόμοια; ἢ ποῖος, καί ἂν τά ὠμίλησε, τά ἔβαλλε καί εἰς πράξιν ἐνταυτῷ; κανεῖς! ὁ Μέγας Βολιβάρ ὅμως ἐκπλήρωσεν, ὅ,τι καί ὑπεσχέθη.

Καθεῖς καταλαμβάνει ὅτι ἐγράψαμεν, διά τήν Ἑλλάδα καί διά τούς Ἑλληνας!!

Ἵπογράμμισα τήν τελευταία περίοδο γιά νά φανεῖ καλύτερα ἡ «ἐλληνοποίηση» τῆς προβολῆς τοῦ Μπολιβάρ.

β'. Στό φύλλο 79 (27.9.1824, σ. 1) μνημονεύεται ἡ παραπάνω ὀμιλία «τοῦ Ἐλευθερωτοῦ Βολιβάρου» (φύλλο 58) καί ἐπίσης ὅτι

Ἡ ὀμιλία καί τό φέροισμον τοῦ Βολιβάρου προσφέρουσιν εἰς τά ὄμματα παντός αἰσθαντικοῦ τό ἀξιόλογον θέαμα ἑνός ἀληθοῦς Πατριώτου.

γ'. Ἀριθμός 74, 16 Σεπτεμβρίου 1825, σ. 1-2:

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ

Μεσολόγγιον, Τήν 13 Σεπτεμβρίου.

Εἰς τόν ἀρ. 58 τῶν Ἑλ. Χρον. τοῦ παρελθόντος ἔτους ὠμίλησαμεν περί τοῦ μεγαλοψύχου Βολιβάρ, ἀναφέροντες ὡς παράδειγμα τῆς εἰλικρινείας του, τοῦ ἀληθοῦς πατριωτισμοῦ του καί τῆς δικαιοσύνης του, τόν ἐκφωνηθέντα λόγον εἰς τήν ἐν Ἀγκουστούρα Συνέλευσιν τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1821. Ἴδου λοιπόν ὁ Βολιβάρ στέφεται πάλιν εἰς τήν μάχην τοῦ Ἀγαιρούχου μέ νέας δάφνας, καί ἡ Πατρίς του εὐγνωμονοῦσα διά τάς ἐκδουλεύσεις καί εὐεργεσίας του, τοῦ προσφέρει καί ἄλλας τιμᾶς, ὀμοῦ καί χρήματα. Ἄλλ' ὁ Βολιβάρ εἶναι ὁ αὐτός τοῦ παρελθόντος ἔτους: ἀποβάλλει τά δῶρα τῶν χρημάτων, καί ἐξηγεῖ τά περί τοῦ ὑποκειμένου τούτου αἰσθητά του εἰς τόν Πρόεδρον τῆς Ἵπερτάτης Συνελεύσεως τοῦ Περού κατά τόν ἀκόλουθον τρόπον.

[...]

Ἴδού, ἀγαπημένοι μου Ἕλληνες, πῶς ὀμιλεῖ ὁ ἀληθής Πατριώτης· οὔτε τὰ χρήματα, οὔτε τὸ ὑπερβάλλον τῆς ἐξουσίας δὲν ἀποκατασταίνουν ἀγαπητὸν τὸν ἄνθρωπον· ἀλλ' αἱ ἀρεταί, ἡ ἀφιλοκέρδεια, καὶ τὰ πατριωτικά προτερήματα τὸν δοξάζουν καὶ τὸν λαμπρύνουν εἰς τὸν κύκλον τῶν συμπατριωτῶν του. Λάβετε παράδειγμα, φίλτατοι συμπατριῶται καὶ ἀδελφοί, τὸν Βόλιβαρ, μιμηθῆτε τὰς ἀρετάς του, καὶ μάθετε, ὅτι ἐάν τὸν μιμηθῆτε, ἡ αὐτὴ δόξα καὶ οἱ αὐτοὶ στέφανοι τοῦ Βόλιβαρ θέλουν στολίσει καὶ τὰς ἰδικὰς σας κεφαλὰς.

Σὲ αὐτὸ τὸ ἄρθρο κορυφώνεται ἡ προβολὴ τοῦ Λατινοαμερικάνου ἥρωα ὡς πρότυπου πατριώτη γιὰ τοὺς ἐπαναστατημένους προγόνους μας. Οἱ ὁδηγίες εἶναι σαφεῖς: κατὰ τὸ μέτρο τῆς μιμήσεως ἡ δόξα καὶ τὰ στεφάνια του θὰ γίνουν δικὰ σας, ἑλληνικά δηλαδή. Προεκτείνω λίγο τὸ σχῆμα: ὀρίστε ὁ τρόπος πού ἐσεῖς θὰ γίνετε Μπολιβάρ καὶ (κατὰ συνέπεια) ἐκεῖνος Ἕλληνας — θὰ εἴσθε σάν Μπολιβάρ καὶ ἐκεῖνος σάν Ἕλληνας!

Πάντως φαίνεται νὰ εἶχε διαρκέστερη παρουσία στὰ ἑλληνικά πράγματα ὁ Μπολιβάρ, καὶ ἐπὶ Καποδίστρια ἀκόμα. Ὡς πρὸς αὐτὸ μπορούμε νὰ ἀξιοποιήσουμε μὰ μαρτυρία τοῦ Ἀνδρέα Μεταξᾶ πού μᾶς διέσωσε ὁ Γεώργιος Τερτσέτης: μέ ἀφορμὴ κάποιου ἄρθρου σὲ ξένη ἐφημερίδα γιὰ τὸν Μπολιβάρ καὶ τὴ διανομὴ τῆς ἐθνικῆς γῆς, ὁ Καποδίστριας κάλεσε τοὺς γερουσιαστὲς νὰ ἐπισπευθεῖ καὶ στήν Ἑλλάδα ἡ ἀνάλογη πολιτικὴ πράξη.³³

Ἐπιτεύχθηκε ὁ στόχος;

Ἦταν ἀποτελεσματικὴ ἐν τέλει ἡ προβολὴ τοῦ Μπολιβάρ καὶ τοῦ Οὐάσινγκτον ὡς προτύπου γιὰ τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες; Ἔχουμε δύο παραδείγματα στὶς ἀρχές τοῦ 1826 πού μᾶς δείχνουν ὅτι τὸ αἶτημα, γιὰ κάποιον Ἕλληνα Μπολιβάρ καὶ Οὐάσινγκτον, παραμένει ἀκόμη ἀκέραιο. Τὸ πρῶτο τὸ βρίσκουμε σὲ ἓνα ἄρθρο τῆς Ἐφημερίδος τῶν Ἀθηνῶν (ἀριθμὸς 13, 5.1.1826) — σχεδὸν τέσσερις μῆνες μετὰ τὴν τελευταία ἀναφορὰ τῶν Ἑλληνικῶν Χρονικῶν στὸν «Βόλιβαρ» — ὅπου ὁ Μπολιβάρ μνημονεύεται πάλι μαζί μέ τὸν Οὐάσινγκτον:

³³ Βλ. Ντίνος Κονόμος, Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης καὶ τὰ εὐρισκόμενα ἔργα του, Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 1984, σ. 595, 793.

Εἰπέ μου, ἂν ἀγαπᾶς, ἓνα παράδειγμα μόνον, ἀπὸ ὅλους τοὺς σημαντικούς [Ἕλληνες] στρατιωτικούς, οἱ ὁποῖα τόσον ὑπερεπλούτισαν, καὶ ὁ Θεὸς νὰ τοὺς ἀφήσῃ νὰ τὰ χαίρουνται. Ὀνόμασέ μου ἓναν, ὅπου νὰ ἐφάνῃ τόσον ἐλευθέρως, διὰ νὰ ἤμποροῦσε καὶ τὸ ἰδικόν μας γένος νὰ καυχῆθῃ, δείχνοντάς τους εἰς τὸν κόσμον, καθὼς δείχνουν οἱ βάρηαι Ἀμερικανοὶ τὸν Βάζινγκτον, οἱ Κολουμβιανοὶ τὸν Βολιβάρον καὶ ἄλλους.³⁴

Τὸ δεύτερο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, ἓναν Ἀμερικανὸ παρατηρητὴ — πάλι Ἰανουάριος 1826:

If they were united [οἱ Ἕλληνες] and true to themselves, and were led on by a Grecian Washington or Bolivar, and if their enemies had no foreign aid, secret or ostensible, we have no doubt they would soon drive the Turks, not only out of their own territories, but, if they so pleased, out of Europe too.³⁵

Σήμερα, τόσα χρόνια μετὰ, δὲν χρειάζεται νὰ ἀπογοητευθοῦμε γιὰ τὴν ἀνυπαρξία ἐνός Ἕλληνα Μπολιβάρ ἢ Οὐάσινγκτον κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας μας (ἤμασταν προορισμένοι νὰ ἀπελευθερωθοῦμε καὶ χωρὶς αὐτοὺς). Μποροῦμε νὰ κρατήσουμε, ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα, τὴν κατάργηση τῆς ἀπόστασης τουλάχιστον — πόσο εὐκόλα γεφυρώνονται οἱ ἡπειροὶ καὶ οἱ χῶρες. Τὸ παράδειγμα τοῦ Μπολιβάρ δὲν βρῆκε ἀξιους μιμητὲς μετὰ τῶν Ἑλλήνων στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης· οὔτε στὸν λαό, εὐρύτερα, ἂν θελήσουμε νὰ ἐρμηνεύσουμε ἔτσι τὸ τελευταῖο παράθεμα ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά Χρονικά (βασίζομαι στήν προσφώνηση «φίλτατοι συμπατριῶται καὶ ἀδελφοί») οὔτε στοὺς στρατιωτικούς καὶ πολιτικούς, σύμφωνα μέ τὴν Ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸν Ἀσμπελ Γκρήν (Ashbel Green).

Κατόπιν αὐτῶν φαίνεται σάν ὁ Ἐγγονόπουλος νὰ θέλησε νὰ καλύψει ἓνα κενὸ τῆς ἱστορίας, μεταφέροντας τὸν Μπολιβάρ σὲ πολὺ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Ἡ δύναμη τῆς ποιήσεως σὲ συνδυασμὸ μέ τὴ σκληριὰ τῆς Κατοχῆς, καθὼς τὸ ποίημα διαβαζόταν σὲ συγκεντρώσεις ἀντιστασιακοῦ χαρακτήρα,³⁶ ἦταν ἀποτελε-

³⁴ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ὁ τύπος στὸν Ἀγῶνα, τόμ. 1, ὅ.π., σ. 258.

³⁵ Ashbel Green, «View of Public Affairs: Europe: Greece», *The Christian Advocate*, τόμ. IV, For the Year 1826, Φιλαδέλφεια 1826, σ. 46.

³⁶ Ὁφείλουμε νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ἓνα ἐρώτημα τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀργυρίου, διατυπωμένο στὸ ἄρθρο του «Ὁ Ἐγγονόπουλος τοῦ Μπολιβάρ»: «Ὅσο πάλι γιὰ τὸ ὅτι στὰ σκληρὰ ἐκεῖνα χρόνια διαβαζόταν [ὁ Μπολιβάρ] σὲ συγκεντρώσεις ἀντιστασιακοῦ

σματική: ο Μπολιβάρ λειτούργησε επίτελους ως πρότυπο και πιστεύω ότι μέσω του ποιήματος του Έγγονόπουλου εξακολουθεί να λειτουργεί για τους Έλληνες που το γνωρίζουν και το αγαπούν (τό ποιήμα), σημαίνει κάτι γι' αυτούς.

Θέλω να πω ότι αν δεν μας τον είχε θυμίσει ο Έγγονόπουλος, τον «Νοτιοαμερικανό στρατηγό και ήρωα των απελευθερωτικών κινήσεων της Ν. Αμερικής»,³⁷ ελάχιστοι από εμάς σήμερα θα γνωρίζαμε την ενσωμάτωσή του στην ελληνική επανάσταση του 1821 ή και την ύπαρξή του ενδεχομένως (αν δεν αγαπούσαμε την παγκόσμια Ιστορία ή δεν γνωρίζαμε την πρόσφατη μυθιστορηματική έκδοσή του από τον Γκαμπριέλ Γκαρθία Μάρκες).³⁸ Και βέβαια εξακολουθούμε να γράφουμε και να προφέρουμε τό όνομά του, όπως μας έδειξε ο ποιητής: συνήθως λέμε Μπολιβάρ και όχι Μπολίβαρ, ακόμα και όταν δεν μιλούμε για τον ήρωα του ποιήματος παρά για τό πραγματικό ιστορικό πρόσωπο.

Μέ την ποιητική του εμπνευση —τόν καιρό της Κατοχής— ο Έγγονόπουλος ενεργεί άκρως δημοκρατικά: προσφέρει τόν Μπολιβάρ στό λαό, του δίνει επίκαιρο/συγχρονικό νόημα, τόν κάνει κτήμα και πρότυπο όλου του κόσμου μιά συγκεκριμένη ιστορική στιγμή — τόν απομακρύνει από τό να είναι αποκλειστικό πρότυπο των ήγετικών στρατιωτικών ή πολιτικών κύκλων. Ή αλλιώς, μέ την εμπνευσμένη προσωπική του συμβολή ο Έγγονόπουλος κάνει τόν Μπολιβάρ ένα ελληνικό ποίημα — ένα ελληνικό δημιούργημα, ώστε να μπορούσε να ισχύσει και εδώ τό «καθείς καταλαμβάνει ότι εγράψαμεν διά την Ελλάδα και διά τους Έλληνας» των *Ελληνικών Χρονικών*.

χαρακτήρα, επιτρέψτε μου να αναρωτηθώ αν οι άκροατές ήταν νέοι της αντίστασης ή νέοι κυρίως φανατικοί για γράμματα, που βρέθηκαν (τό φεραν οι καιροί, αλλά όχι τυχαία) και στην αντίσταση;» (στον συλλογικό τόμο *Νίκος Έγγονόπουλος: Άρσιος σάν Έλληνας — [Έννεά μελέτες]*, επιμ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1996, σ. 42-62: 61.

³⁷ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο τύπος στον Άγωνα*, τόμ. 3, ό.π., σ. 421.

³⁸ Gabriel Garcia Márquez, *Ο Στρατηγός μέσ στό Λαβύρινθο του*, μτφρ. Κλαίτη Σωτηριάδου-Μπαράχας, Λιβάνης, Αθήνα 1990. Για τή σύνδεση αυτού του μυθιστορηματος μέ τόν Μπολιβάρ του Έγγονόπουλου βλ. Κώστας Ακρίβος, «μονάχοι πάντα, κι' ελεύθεροι», έφ. *Ελευθεροτυπία*, 12.8.2005, ένθετο «Βιβλιοθήκη» (αφιέρωμα στον Έγγονόπουλο), σ. 24.

Τό όνομα και οι ήρωες

Σχετικά μέ τό παρατοπισμένο όνομα Μπολιβάρ, στον Έγγονόπουλο, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τήν απόδοση του ονόματος Bolívar στον ελληνικό επαναστατικό Τύπο: Βολιβάρ, Βολίβαρ, Βολιβάρης, Βολιβάρος αλλά ποτέ Βολίβαρ, όπως θά θεωρούσαμε πιστότερο. Έξίσου εύφάνταστες είναι οι ελληνικές αποδόσεις του ονόματος Stanhope: Στάνχοπ, Στάνχωπ, Στανχόπ, Στανχώπ, Στανχόπος, Σταγχοπος. Ο δέ Washington: Βάζιγκτων Βάζιγγτον, Βάσιγκτον, Βασινκτών, Βασχιγκτών. Έννοείται ότι άπαντούν διαφορετικές γραφές στην ίδια έφημερίδα.

Μέ άφορμή την έπισκόπηση της απόδοσης στα ελληνικά τριών ξένων ονομάτων, μπορούμε να οδηγηθούμε και στον έξής συλλογισμό: Είναι θαυμαστή ή εύρύτητα (και ο «διεθνισμός») του πλήθους των αναφερομένων τόπων και προσώπων στα *Έλληνικά Χρονικά* τό διαπιστώνουμε και μέ ένα απλό ξεφύλλισμά τους. Τό ίδιο θά μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για όλον τόν τύπο του Άγώνα, βασισμένοι στην εργασία της Αικατερίνης Κουμαριανού. Αύτή ή εύρύτητα δηλώνει ότι κάθε πολιορκημένος τόπος, κάθε κατακτημένη πατρίδα ανήκει σέ όλον τόν κόσμο, σημαίνει όλον τόν κόσμο, προσδίδει σέ όλον τόν κόσμο. Αναλογικά, κάτι παρόμοιο συνέβη και κατά τή διάρκεια της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα.

Ο Έγγονόπουλος εκτινάσσει στό δικό του, σύγχρονο στερέωμα —και αύτή είναι ή αποκλειστικά προσωπική του εμπνευσμένη συμβολή— έναν προϋπάρχοντα λόγο, έναν καθιερωμένο τρόπο. Τήν αναζήτηση επαναστατικών έρεισμάτων στις λαμπρές μέρες του 1821,³⁹ τήν ακολουθεί και ο ίδιος. Αλλά εκεί βρίσκει ένα αναγνωσμένο σημείο, ένα παράθυρο (τόν Άνδρούτσο εν προκειμένω) που ανοίγοντάς το οδηγείται στον Μπολιβάρ και τή Λατινική Άμερική, ώστε να έχουν θέση στό ποίημά του και άλλα ιστορικά πρόσωπα, επαναστατικού/άντιστασιακού φρονήματος ή άτυχή στα τέλη της ζωής τους. Συνδέει, αν προτιμάτε, στην ποιητική επιφάνεια, τόν κάθετο άξονα των γενεών της ιστορίας μέ τόν οριζόντιο άξονα της πολιτικής κοινότητας.

Γνωρίζουμε ότι οι άγώνες των λαών είναι κοινοί και ότι κάθε

³⁹ Βλ. Άγγελα Καστριανάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό.π., σ. 266-270.

επανάσταση τρέφεται από την ίδια φωτιά, τον πόθο της ελευθερίας. Υπ' αυτό τό πρίσμα και οι ήρωες είναι κοινοί, παραλληλίζονται και μοιάζουν μεταξύ τους. Αυτή η συνήθεια διέκρινε εντόνως και τους Έλληνες την περίοδο που μᾶς απασχολεί ἐδῶ, και ἀργότερα βέβαια. Εἶδαμε τίς ἑλληνικές τύχες τοῦ Μπολιβάρ και τοῦ Οὐάσιγκτον. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος θά μπορούσε νά εἶναι «ἄν ὄχι ὁ Victoria ἢ Bolivar, ὁ Alaman τῆς Ἑλλάδος»⁴⁰ ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης θεωρήθηκε ἀπό τόν Γεώργιο Τερτσέτη παράλληλος πρὸς τόν Οὐάσιγκτον και τόν Ναπολέοντα⁴¹ ὁ Ἀνδρέας Μιαούλης, Νέλσον⁴² ὁ Ἀνδρούτσος και Γαριβάλδης ἀκόμα ἀπό τόν Στέφανο Ξένο⁴³ ἢ ὑπερβολικά ἀρνητικά, συγκρίθηκε μέ τόν Ἀμερικανό προδότη Ἄρνολντ (Arnold).⁴⁴

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Γούδας στό ἔργο του *Βίοι παράλληλοι*, ἀφοῦ τελειώσει τή βιογραφία τοῦ Ἀνδρούτσου, βάζει ἐπιλογο μιά μεγάλη ἀναφορά στήν ἀμερικανική επανάσταση, χρησιμοποιώντας ἕνα παράδειγμα «ἐκ τοῦ βίου τοῦ Βασιγκτῶνος» γιά νά

⁴⁰ «A Picture of Greece in 1825», περ. *The Eclectic Review*, ὁ.π., σ. 202.

⁴¹ Ντίνος Κονόμος, *Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης και τά εὑρισκόμενα ἔργα του*, ὁ.π., σ. 29.

⁴² *Ἑλληνικά Χρονικά*, ἀρ. 38, Τετράδη, Μεσολόγγιον, 13 Μαΐου 1825, σ. 3.

⁴³ Κωνσταντίνος Σάβας, «Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσου», (Γ' μέρος), ἐφ. *Χρυσάλλης*, φυλ. 58, 30 Μαΐου 1865, σ. 300 και Κωνσταντίνος Παπαμχαλόπουλος, *Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος*, *Ἱστορική πραγματεία*, Ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ «Παρνασσῷ», τῆ 25 Φεβρουαρίου 1873, 1873, σ. 44.

⁴⁴ F. B. Sanborn, «Odysseus and Trelawny – A sequel to Byron's Grecian career», ὁ.π., σ. 517 (τό ὑπονοεῖ και ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, βλ. παρακάτω ὑπ. 45. [Ὁ Sanborn κατά πᾶσα πιθανότητα βασίζεται στόν Γούδα, ἀφοῦ τόν ἀναφέρει στό ἄρθρο του, ὁ.π., σ. 505 κ.έ.]). Σέ ἄλλο μῆκος κύματος ὁ Παπαμχαλόπουλος ὀνομάζει τόν Ἀνδρούτσο «νέο Βελισάριο» (Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος, ὁ.π., σ. 39). Ὁ νοῦς μας πηγαινέι ἀμέσως στό ποίημα «Ὁ Βελισάριος» (Νίκος Ἐγγονόπουλος, *Στήν κοιλάδα μέ τούς ροδῶνες*, Ἰκαρος, 1978, σ. 161-162), ὅπου στήν τελευταία στροφική του ἐνότητα διαβάζουμε:

ἔτσι
στούς τελευταίους ἀκριβῶς χρόνους τῆς φθίνουσας περιόδου «τοῦ '30»
[...]
ξεκίνησε νεώτατος ὁ Βελισάριος
παρέα μέ τόν Ἀνδρέα τόν Ἐμπειρικό
νά δημιουργήσῃ
και νά ζήσῃ

Πρόκειται ἐμφανῶς γιά ἕναν αὐτοαναφορικό δείκτη πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ταυτίσουμε τόν Βελισάριο μέ τόν Ἐγγονόπουλο.

παραλληλίζει τούς Ἑλληνες ἥρωες μέ τούς Ἀμερικανούς. Ἡ μόνη διαφορά πού ἐντοπίζει μεταξύ τους εἶναι ὅτι

ἐκεῖ μέν οἱ μεγάλοι ἄνδρες αὐτῆς [τῆς Ἀμερικῆς], ἐποικηθέντες πάνυ δικαίως ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ, ἐκλήθησαν ἀλληλοδιαδόχως εἰς τήν διοίκησιν τῆς πολιτείας, ἔθεσαν ἐδραίας τάς βάσεις αὐτῆς και προήγαγον τήν εὐημερίαν

σέ ἀντίθεση βέβαια μέ τούς Ἑλληνες στούς ὁποίους συνέβησαν τά ἄκρως ἀντίθετα.⁴⁵

Τί μπορεί νά τοῦ θυμίσε τόν Μπολιβάρ

Εἶναι πολύ πιθανό νά μᾶς φαίνεται κάμποσο μακρινή ἡ «βουτιά» στήν ἱστορία γιά τήν σύνδεση τοῦ Ὀδυσσεῆ Ἀνδρούτσου μέ τόν Σίμωνα Μπολιβάρ. Καί βέβαια εἶναι χρήσιμο νά στρέψουμε τήν προσοχή μας και σέ πιό κοντινές ἀφορμές – πού θά μπορούσε νά ἔχει ὁ Ἐγγονόπουλος γιά νά συνδέσει ἢ νά θυμηθεῖ τήν παλιά κοινή ἀναφορά δύο ἀπομακρυσμένων ἡρώων. Σέ ἕνα ἀρκετά οἰκεῖο κλίμα, μπορεί νά μᾶς παραπέμψῃ τό ἐνδιαφέρον τῶν Γάλλων ὑπερρεαλιστῶν γιά κάθε επανάσταση, γιά τή Λατινική Ἀμερική. Πιό κοντά μας, ὁ Φώτης Κόντογλου ἐπίσης, τῆς πρώτης περιόδου, στόν ὁποῖον μαθήτευσε ὁ Ἐγγονόπουλος, ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά αὐτήν τήν πλευρά τοῦ κόσμου. Γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Χιλιανός ποιητής Πάμπλο Νερούδα ἐξέδωσε στό Μεξικό τό 1941, τό ποίημα «Ἐνα τραγούδι γιά τόν Μπολιβάρ» στό ὁποῖο ὁ Λατινοαμερικανός ἥρωας συνδέεται μέ τόν ἰσπανικό Ἐμφύλιο Πόλεμο.⁴⁶ Εἶναι πολύτιμη, τέλος, μιά μαρτυρία γιά τήν ὁποία μίλησε –και ἀκόμη ἐρευνᾶ (ὅσο γνωρίζω)– ὁ Ἰάκωβος Βούρτσος, στό ἐπεισόδιο γιά τόν Νίκο Ἐγγονόπουλο τῆς τηλεοπτικῆς σειρᾶς τοῦ Τάσου Ψαρρά, *Ἐποχές και συγγραφεῖς*:⁴⁷ ὁ Ἐγγονόπουλος σχεδίαζε νά φύγει παράνομα στήν Ἰσπανία, γιά νά λάβει μέρος ὡς ἐθελοντής στό πλευρό τῶν Δημοκρατικῶν κατά τοῦ Φράνκο, μέ πλοῖο πού θά ἔπαιρνε ἀπό τόν Πειραιά και ἴσως ὀνομαζόταν «Μπολιβάρ»!

⁴⁵ Ἀναστάσιος Γούδας, «Ἀνδρούτσοι», *Βίοι παράλληλοι των ἐπί τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, τόμ. Η', 1876, σ. 120-162: 160-162.

⁴⁶ Βλ. Ὀλυμπία Ταχοπούλου, «Ἡ συνάντηση Πάμπλο Νερούδα και Νίκου Ἐγγονόπουλου», ἐφ. *Ἡ κυριακάτικη Αὐγή*, 18.9.2005, σ. 24-25.

⁴⁷ Προβλήθηκε στήν ET1, φθινόπωρο 2003· ἔτος παραγωγῆς 2002-2003, NET.

Ἡ ἀπουσία τοῦ Ἀνδρούτσου

Ἡ ἀπουσία τοῦ Ἀνδρούτσου ἀπὸ τὸν Μπολιβάρ, ὀφείλεται κατὰ τὸν Μιχάλη Χρυσανθόπουλο στὸ ἱστορικό πρόβλημα ἐρμηνείας τῆς ἀντιφατικότητας πού διέκρινε τὸν Ἀνδρούτσο ὡς τυχοδιώκτη καὶ ἥρωα. Χρησιμοποιώντας ἓνα σχόλιο τοῦ ἱστορικοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου γιὰ τὸν Ὀδυσσεά μετὰ τὴ μάχη στὸ χάνι τῆς Γραβιάς, ὁ Χρυσανθόπουλος συμπλέκει τὴν ἱστορικότητα (τοῦ παραδείγματος) μέ τὴν ποιητική βούληση τοῦ Ἐγγονόπουλου:

Αὐτὴ ἡ μορφή [ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος], ἡ κοντινὴ, ἡ ὁμόφωνη, ἡ ὁμόφυλη, εἶναι τόσο ἀντιφατικὴ, περικλείει τόσες πολλές σημασίες, πού εἶναι ἀδύνατον νὰ δώσει τό ὄνομά της στὸ ποίημα τῆς σήμερον. Χρειάζεται μιὰ ἄλλη μορφή, μακρινή, ὅσο πιὸ μακρινὴ γίνεται, ἀλλόφωνη καὶ ἀλλόφυλη, γιὰ νὰ ἀπελευθερώσει τό ποίημα τῆς αὔριον πού θὰ εἶναι τό ποίημα τῆς ἀντίθεσης πού περικλείει ὁ Ἀνδρούτσος. Κι εἶναι ἡ μορφή αὐτὴ ὁ Μπολιβάρ, ὁ Ἐλευθερωτὴς τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ὁ Λιμπερταδόρ, πού στὸ πρόσωπό του συρρέει κι ἀπεικονίζεται ὅλη ἡ παράδοση τῶν ἐλευθερωτῶν, ἀπὸ τὸν Ρήγα Φεραῖο ἕως τὸν Ροβεσπιέρο. Αὐτός, ἐλευθερωτὴς τῆς γραφῆς, σύμβολο μακρινό καὶ ἀχανές τοῦ κοντινοῦ καὶ συγκεκριμένου Ἀνδρούτσου, ὅπου οἱ ἀτέλειωτες πάμπες ἐπιστρατεύονται γιὰ ν' ἀνασάνει ἡ στενωπὸς τῆς Γραβιάς, εἶναι καὶ ὁ πατέρας τοῦ ποιήματος τῆς αὔριον, τοῦ ποιήματος τοῦ Ὀδυσσεά Ἀνδρούτσου, καὶ ἄρα τοῦ ποιητῆ πού τό γράφει.⁴⁸

Ἐπιπλέον, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς (θεωρώντας τό ποίημα ἀπὸ τό ἀποτέλεσμά του σέ συνδυασμό μέ τὴ χρονικὴ συγκυρία τῆς δημιουργίας του) ὅτι ὁ Ἐγγονόπουλος στὸν Μπολιβάρ, φαίνεται νὰ παραμερίζει σκόπιμα τὸν Ἀνδρούτσο ἐπειδὴ δέν προσφερόταν γιὰ μιὰ τόσο ἐξωτικὴ ἐκμετάλλευση (ὑπερρεαλιστικὴ-διεθνιστικὴ) καὶ θὰ πρόδιδε βέβαια ἢ τὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ του ἢ τοὺς ἀναγνώστες του. Ὁ Ὀδυσσεάς Ἀνδρούτσος παρέμενε ἐπικίνδυνος ἥρωας ἀκόμα καὶ ἐπὶ Κατοχῆς: ἡ Ἀγγέλα Καστρινάκη μᾶς θύμισε πρόσφατα ὅτι «μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες ἀντάρτικες, καθοδηγούμενες ἀπὸ τό ΚΚΕ, ὁμάδες ἔφερε τό ὄνομά του».⁴⁹

Δέν εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὁ Ἐγγονόπουλος γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ της — μολονότι ἐκείνη τὴν κρίσιμη περίοδο, δραπέτης ἀπὸ γερμανικὸ

⁴⁸ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος «Μεταφορὰ καὶ φύση στὸν Μπολιβάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου», ὁ.π., σ. 54.

⁴⁹ Ἀγγέλα Καστρινάκη, *Ἡ λογοτεχνία στὴν ταραγμένη δεκαετία*, ὁ.π., σ. 164.

στρατόπεδο, «ἀλώνισ[ε] πάνω ἀπὸ τὴν μισὴ Ἑλλάδα» (*Ποιήματα*, τόμ. Α', σ. 150 = 332), «σχεδὸν ἀόμματος: εἶχαν σπάσει οἱ ἰσχυροὶ μυωπικοὶ φακοὶ του»,⁵⁰ βρέθηκε καὶ στὴ Θεσσαλονίκη,⁵¹ καὶ ἀπὸ τίς σημειώσεις του στὸ «Ἐνα ὀργισμένο ποίημα τῆς Κατοχῆς» (*Στὴν κοιλάδα μέ τοὺς ροδῶνες*, σ. 222-223), εἰκάζουμε τὴν ἐπαφὴ του μέ ἀντιστασιακοὺς κύκλους. Ἡ ἀντάρτικη αὐτὴ ὁμάδα συγκροτήθηκε στὴ Νιγρίτα —καὶ μιὰ ἄλλη μέ τό ὄνομα «Ἀθανάσιος Διάκος» στὸν νομὸ Κιλκίς(!)—,⁵² τόπο στὸν ὁποῖο οὐδέποτε πάτησε ὁ Ὀδυσσεάς Ἀνδρούτσος. Διαπιστώνουμε ἔτσι, ὅχι μόνο τὴν πανελλήνια ἐξάπλωση τῆς φήμης ἐνός παλιοῦ ἥρωα ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴ θέση του στὸ συλλογικὸ ἀσυνείδητο, ἀντιστασιακὸ ἐν προκειμένῳ (ἔστω καὶ ἂν ὀφείλεται σέ καθοριστικὴ ἐπίδραση τῆς σχολικῆς ἱστορίας).

Ἐτσι μόνο μπορούμε νὰ καταλάβουμε τὴ ματαιώση τῆς ἐνδοκειμενικῆς ὑπόσχεσης τοῦ Ἐγγονόπουλου: ποτέ δέν ἔγραψε τό μεγάλο ποίημα γιὰ τὸν Ἀνδρούτσο. Δέν χρειάστηκε, ἀφοῦ ὅ,τι εἶπε γιὰ τὸν Μπολιβάρ εἶναι σάν νὰ τό εἶπε γιὰ τὸν Ἀνδρούτσο: ἡ ταύτιση τῶν δυὸ ἡρώων εἶναι ἀπόλυτη — καὶ ἔχει βέβαια ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν κριτικὴ. Ἐπιπροσθέτως, εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι γιὰ νὰ δικαιολογήσει τοὺς στίχους πού περιγράφουν τό σῶμα τοῦ Μπολιβάρ ὡς τόπο («Στὴν κορφή τῆς κεφαλῆς σου, παλληκαρά, τρέχουν τ' ἀνήμερα ἄτια καὶ τ' ἄγρια βόδια / Ὁ πλοῦτος τῆς Ἀργεντινῆς. / Πάνω στὴν κοιλάδα σου ἐκτείνονται οἱ ἀπέραντες φυτεῖες τοῦ καφέ», Μπολιβάρ, σ. 23 = τόμ. Β', 14 = 150), ὁ Ἐγγονόπουλος παραπέμπει σέ ἓνα «ἀκριτικό» τραγούδι στὶς «Σημειώσεις» (Μπολιβάρ, σ. 46 = τόμ. Β', 28 = 345): «Σάν βράχος εἶν' ἡ πλάταις του, / σάν κάστρο ἢ κεφαλὴ του / καὶ τὰ δασεῖά τὰ στῆθια του / τοῖχος χορταριασμένος». Τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς στίχους χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαμιχαλόπουλος γιὰ νὰ περιγράψει τὸν Ἀνδρούτσο.⁵³ Ὅποτε, ὁ Ἐγγονόπου-

⁵⁰ Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, *Νίκος Ἐγγονόπουλος — Ἡ ποίηση στὸν καιρὸ τοῦ τραβήγματος τῆς ψηλῆς σκάλας*, Στιγμῆ, Ἀθήνα 1987, σ. 102.

⁵¹ Λένα Ἐγγονοπούλου, «Ποτέ ἀρκετά!», ἀφιέρωμα τοῦ περ. *Χάρτης*, τχ. 25/26, Νοέμβριος 1988, σ. 234-248: 237.

⁵² Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καὶ σβάστικα — Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης — 1941-1944*, τόμ. 1, Παπαζήσης, Ἀθήνα χ.χ., σ. 225.

⁵³ Κωνσταντῖνος Παπαμιχαλόπουλος, *Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσος*, ὁ.π., σ. 6. Βλ. καὶ ὅσα συζητᾷ ὁ Μπάμπης Ἄνινος γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ Ὀδυσσεά, παραθέτοντας καὶ τοὺς στίχους τοῦ παραπάνω δημοτικοῦ τραγουδιοῦ (*Ἡ ἀπολογία τοῦ Ὀδυσσεῦς Ἀνδρούτσου*, ὁ.π., ὑπ. 50, σ. 131-132: 132).

λος, σέ αυτό τό σημείο (θά μπορούσαμε νά ισχυριστούμε ὅτι) μιλάει γιά τόν Μπολιβάρ προβάλλοντας πάνω του χαρακτηριστικά γνωρίσματα πού ἀποδόθηκαν στόν Ἀνδρούτσο.⁵⁴

Οἱ ἐπόμενες ἐμφανίσεις τῶν δυό ἡρώων

Ὁ Ἀνδρούτσος ἐπιστρέφει σέ δυό ὕστερα ποιήματα τοῦ Ἐγγονόπουλου, *Στήν Κοιλιάδα μέ τούς ροδῶνες* (1978). Τό πρῶτο εἶναι τό πεζόμορφο «Ἡ πόλις τοῦ φωτός» (σ. 73-74), ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος εἶναι ἓνα ἀπό τά προσφιλή πρόσωπα πού συναντᾶ ὁ ἀφηγητής σέ αὐτήν τήν ωραία καί περίεργη πόλη πού «συγκατοικοῦν ἀρμονικά καί μέ κατανόηση, μέ τάς ἐκατέρωθεν, φυσικά, παραχωρήσεις, οἱ ζωντανοί μέ τούς νεκρούς». Τό δεύτερο, ἐνστιχο, ὀνομάζεται «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου» (σ. 90-91), ἀναφέρεται στήν Πρέβεζα καί ἡ τελευταία του στροφή ἀφιερώνεται στόν Ἀνδρούτσο: «ἐδῶ πρωτο-εἶδε τό φῶς / ὁ νέος Ἡρακλῆς / — μᾶς κι' ἄρχισα μέ τόν Ἡρακλῆ — / τό ὑπερήφανο λιοντάρι / τῆς ἐλευθεριᾶς / ὁ Μουτσανᾶς / (ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος)».

Ἀναφέρεται ἐπίσης στό βιβλίο μέ τίς *Συνεντεύξεις* του ἀπό τούς ἀνθρώπους (δημοσιογράφους) πού τόν συνάντησαν, καί εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἐγγονόπουλος σέ μιά συνέντευξή του (περ. ἡ λέξη, τχ. 1, Γενάρης '81) παρομοιάζει τόν Ἀνδρέα Ἐμπειρικό μέ τόν Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσο.⁵⁵ Ὁ Ε. Χ. Γονατᾶς, μαρτυρεῖ ὅτι «εἶχε μανία ὁ Ἐγγονόπουλος μέ τόν Ἀνδρούτσο»⁵⁶ καί ὁ Σωτήρης Σόρογκας:

⁵⁴ Χρησιμοποῦν ἀντεστραμμένη τήν σειρά τῶν ὀνομάτων μᾶς παρατήρησης τῆς Ἀντείας Φραντζῆ («Νίκος Ἐγγονόπουλος — Μπολιβάρ: ἓνα ἑλληνικό θέατρο σκιῶν — Δυό προτάσεις γιά μιά ἀνάγνωση», *Οὕτως ἢ ἄλλως — Ἀναγνωστάκης. Ἐγγονόπουλος. Καχτίσης. Χατζής*, Πολύτυπο, Ἀθήνα 1988, σ. 43-57: 50).

⁵⁵ «Ὁραῖος ποιητής, θαυμάσιος, εἶναι ὁ Ἐμπειρικός. Μέ μιά ἐκπληκτική εὐαισθησία στή γλώσσα, μέ βαθύ σεβασμό γιά τή ζωή. Τόν Ἐμπειρικό τόν παρομοιάζα μέ ἀρχάγγελο. Ἦταν θαυμάσιος ἄνθρωπος. Δέν εἶχε σχέση μέ τά μικρά τῆς ζωῆς, δέν ἤξερε τίς δοσοληψίες, τίς κακομοιρίες. Εἶναι νά τρελαίνεται κανείς ὅταν σκεφτεῖ ὅτι ἓνας τέτοιος ἄνθρωπος πού τρώει, πίνει, συγχίζεται, κοιμᾶται, σηκώνεται —σάν ὅλους τούς ἄλλους— μπορεῖ νά παρηγορεῖ ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, νά γίνεται ἓνα κομμάτι χρυσάφι, νά γίνεται ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος» (Νίκος Ἐγγονόπουλος, «οἱ ἄγγελοι στόν παράδεισο μιλοῦν ἑλληνικά...» — *Συνεντεύξεις, σχόλια καί γνώμες*, ἐπιμ. Γιώργος Κεντρωτής, Ἰψίλον, Ἀθήνα 1999, σ. 149).

⁵⁶ Ε. Χ. Γονατᾶς, «"Ὁφείλω πολλά στόν Ἐγγονόπουλο"», περ. ἡ λέξη, τχ. 179, Γενάρης-Μάρτης 2004, σ. 48-49: 49.

Θυμᾶμαι ἀκόμα τήν κατάπληξή μου ὅταν σέ μιά συζήτησή μας [μέ τόν Ἐγγονόπουλο] ἐξέφρασα τήν ἀγάπη μου γιά τόν Μακρυγιάννη. «Κύριε Σόρογκα μού εἶπε [...], αὐτός δέν ἦταν τίποτα, ἐκεῖνος ὁ ἄλλος, ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος, ἦταν σπουδαῖος, πού ἦταν καί μέ τούς Ἕλληνες, ἦταν καί μέ τούς Τούρκους».⁵⁷

Σωστά, βασισμένη στόν Σόρογκα, ἡ Ὀλυμπία Ταχοπούλου παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσος

φαίνεται νά ἐκφράζει μιά διαλογική πολιτισμική ταυτότητα στόν τρόπο πού τόν προσλαμβάνει ὁ Ἐγγονόπουλος.⁵⁸

Καί γιά νά μὴν ξεχνοῦμε τόν ζωγράφο Ἐγγονόπουλο, γνωρίζουμε δυό ζωγραφικές ἀποδόσεις τοῦ Ἀνδρούτσου (μιά ρεαλιστική προσωπογραφία, 1953, καί μιά ὑπερρεαλιστική σύνθεση, 1965) καί ἓνα σχέδιο.⁵⁹ Δέν γνωρίζουμε κάποια ρητή ζωγραφική ἀπόδοση τοῦ Μπολιβάρ. Ἐνας ἀπό τούς πίνακες πού κοσμοῦν τήν αὐτόνομη ἔκδοση τοῦ ποιήματος⁶⁰ ἔχει τίτλο *Ἰδρα* ἀλλά μᾶς εἶναι γνωστός καί μέ τό ὄνομα *Ἐλευθερωτής* — ζωγραφισμένος τό 1940. Ὁ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος ἔχει διατυπώσει τό ἐπιχείρημα ὅτι ὁ συγκεκριμένος πίνακας ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό ποίημα καί οἱ τρεῖς φιγούρες πού εἰκονίζονται ἀνήκουν στόν Ἀνδρούτσο, τόν Μπολιβάρ καί τόν ποιητή.⁶¹

Στό μετέπειτα ποιητικό ἔργο τοῦ Ἐγγονόπουλου, ὁ Μπολιβάρ ἐπανέρχεται μόνο μιά φορά ἀκόμη, στό ποίημα «Τά χρυσά ὀροπέδια» τῆς συλλογῆς *ΕΛΕΥΣΙΣ* (1948).⁶² Ἡ ἀναφορά θά μπορούσε νά θεω-

⁵⁷ Σωτήρης Σόρογκας, «Γιά τόν Νίκο Ἐγγονόπουλο», περ. ἡ λέξη, ὅ.π., σ. 50-55: 51.

⁵⁸ Ὀλυμπία Ταχοπούλου, *Ἰπερρεαλισμός καί μοντερνιστικός πρωτογονισμός*, ὅ.π., σ. 239, ὑπ. 477. Ἡ διατριβή αὐτή (βλ. ἐδῶ, ὑπ. 3) πρόκειται νά ἐκδοθεῖ ἐντός τοῦ 2007 μέ τίτλο *Μοντερνιστικός πρωτογονισμός. Ἐκδοχές ὑπερρεαλισμοῦ στό ποιητικό ἔργο τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου* (Νεφέλη).

⁵⁹ Τό πορτραῖτο καί τό σχέδιό του στό λεύκιμα *Νίκος Ἐγγονόπουλος ὁ βυζαντινός*, 2001, σ. 30-31 καί ἡ σύνθεση ὡς σχέδιο στό *Σχέδια καί χρώματα*, Ἰψίλον, Ἀθήνα 1996, σ. 94 καί ὀλοκληρωμένη στό ἀφιέρωμα τοῦ περ. ἡ λέξη, ὅ.π., σ. 56.

⁶⁰ Ὁ τρίτος στήν τέταρτη ἔκδοση, τοῦ 1983, πού χρησιμοποῦν. Γιά τή διαφορετική θέση τοῦ πίνακα στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ Μπολιβάρ βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Ὁ Νίκος Ἐγγονόπουλος καί ὁ ὑποκειμενισμός τῆς ἐλληνικότητας», στό *Νίκος Ἐγγονόπουλος: Ὁραῖος σάν Ἕλληνας*, ὅ.π., σ. 25-41: 38-39.

⁶¹ Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Ὁ Νίκος Ἐγγονόπουλος καί ὁ ὑποκειμενισμός τῆς ἐλληνικότητας», ὅ.π., σ. 40.

⁶² Νίκος Ἐγγονόπουλος, *Ποιήματα*, τόμ. Β', σ. 131 καί στόν ἐνοποιημένο τόμο, σ. 255.

ρηθεί αισθητικής φύσεως έπειδή τό ποίημα αρχίζει μιλώντας για τό φτιάξιμο μιάς μουτσούνας στην όποία έχουν βάσει διάφορα (άσχετα) πράγματα και «για στόμα τής έβάλαν τ' όνομα του Μπολιβάρ». Καθώς δέν έντοπίζεται άλλη μνεία του στό corpus του Έγγονόπουλου, θά μπορούσε να θεωρηθεί σημαντική αυτή ή άπουσία/άποσιώπηση. Προσωπικά, μπαίνω στον πειρασμό να σκεφτώ μήπως ή παρουσία του Έλευθερωτή τής Νότιας Αμερικης στον Μπολιβάρ ήταν απλώς τό πρόσχημα και ένδεχομένως χρησίμευσε και αυτός «σαν προπέτασμα για τήν έξαλλη εκδήλωση Έλληνολατρίας του ποιήματος» (Μπολιβάρ, σ. 46 = τόμ. Β', 28 = 345) — αν επιτρέπεται να βάσουμε στό έρμηνευτικό μας «παιχνίδι» τά έτεροχρονισμένα σχόλια του ποιητή και αν δεχτούμε τήν προϊούσα μέ τήν πάροδο του χρόνου «έλληνοκεντρική σκλήρυνση» του Έγγονόπουλου, εκφρασμένης κυρίως εκτός του καθαυτό ποιητικού του έργου.

Έπιλογικά

Οί αναφορές στό παρελθόν πού επιστημάνθηκαν σέ τούτη τήν εργασία, δέν έχουν τήν παραμικρή πρόθεση να μειώσουν τό ποιητικό αποτέλεσμα/κατόρθωμα τής υπερρεαλιστικής (στην ευρύτητά της) συνθετικής ικανότητας του Έγγονόπουλου στον Μπολιβάρ. Επιμένω σέ αυτό τό σημείο επειδή ό Κώστας Βούλγαρης θεώρησε ότι ό Γιάννης Δάλλας μέ τό να μάς θυμίσει τήν κοινή αναφορά Ανδρούτσου και Μπολιβάρ στα Έλληνικά Χρονικά, λειτούργησε

γειώνοντας τό ποίημα του Έγγονόπουλου στα γεγονότα, ίσως και εις βάρος τής προεξάρχουσας σουρεαλιστικής ελευθεριότητάς του.⁶³

Από τή σκοπιά πού συζητήθηκε εδώ, τής ανάγνωσης —των παλιών ονομάτων— του παρελθόντος λόγου, πού στοιχειώνουν ένα νέο ποίημα/κείμενο, δέν μπορεί να θεωρηθεί ό Μπολιβάρ διχασμένο ή αντιφατικό ποίημα. Όταν υπερτονίζουμε μιά μόνο πλευρά του ποιήματος, τήν υπερρεαλιστική, αφήνοντας στό περιθώριο τίς άλλες συνιστώσες του, χρειάζεται να έχουμε στό νοῦ μας κάτι πού σημειώνει ό Μάριο Βίτι για τόν Έγγονόπουλο, ότι δηλαδή

δέν απορρίπτει τήν ιστορία, ούτε και τό λογοτεχνικό παρελθόν: οι πολι-

⁶³ Κώστας Βούλγαρης, «Ό Βολιβάρ τής Ελλάδος», περ. ή λέξη, τχ. 179, Γενάρης-Μάρτης 2004, σ. 102-103:102.

τωμικές του αναφορές είναι μέν υπαινικτικές αλλά αρκετά συχνές. Όλα αυτά είναι βέβαια ξένα προς τήν καθαρά υπερρεαλιστική πρακτική.⁶⁴

Όστόσο, ό Έγγονόπουλος δέν αποτελεί μοναδικό παράδειγμα υπερρεαλιστή πού ένσωματώνει στό έργο του στοιχεία τής ιστορίας ή του παρελθόντος: συμβαίνει και σέ Γάλλους όμολόγους του.

Αν είμαστε πράγματι μανιώδεις αναγνώστες, θέλουμε να διαβάσουμε χωρίς καμιά άπολύτως ένοχή (και πρωτίστως ιδεολογική), ό,τι πέφτει στα χέρια μας: από τή Φωνή Κυρίου μέχρι τόν Ριζοσπάστη. Για να δούμε τί γράφουν, να άνοιχτούμε σέ έναν άλλο κόσμο, στον κόσμο του άλλου: να άρθρώσουμε και να ισχυροποιήσουμε τή δική μας διακριτή φωνή. Ένα αποτέλεσμα αυτής τής διαδικασίας είναι ή θαυμαστή ανασύνθεση στην επιφάνεια του δικού μας, παρόντος κάθε φορά (μόλις δημιουργημένου/διατυπωμένου/νέου) λόγου, διαφορετικών προσώπων-χρόνων-τόπων. Συμβαίνει και στον προφορικό άκόμα λόγο πεπαιδευμένων ανθρώπων, πολύ περισσότερο μάλιστα στή λογοτεχνία ή όποία συνήθως πάντοτε προκύπτει από τήν ύπαρξη άλλων λόγων (διαφορετικών γλωσσών και ποικίλων ένδογλωσσικών όμιλιών). Ας αναλογιστούμε, για παράδειγμα, τά πρόσωπα πού συνυπάρχουν στον Μπολιβάρ, επειδή δύο από αυτά συζητήθηκαν εκτενώς εδώ — αφήνοντας κατά μέρος τό πλήθος των τοπωνυμίων ή τά χρονικά άλματα πού τό χαρακτηρίζουν. Οί γοητευτικές προσμίξεις ενός πολυαναγνωσμένου κόσμου δημιουργούν στην περίπτωση (και) του Έγγονόπουλου ένα πολυεπίπεδο ποίημα/κείμενο. Και στό ποίημα για τό όποιο γράφτηκαν αυτές οι γραμμές, εύκολα άνιχνεύονται οι γόνιμες προσλήψεις ενός ανθρώπου πού θεμελίωσε τό μέλλον του πάνω στην πλούσια γνώση του παρελθόντος — πού είχε καταλάβει ότι ή Τέχνη δημιουργείται από ανθρώπους πού συνδιαλέγονται διά μέσου των αιώνων. Διάβαζε, αγαπούσε, δημιουργούσε, μετέδιδε: ήταν ζωντανός και ξύπνιος έντέλει — και μέ τήν παρουσία/άπουσία του διατηρεί και έμιας έν έργηγόρσει.

⁶⁴ Μάριο Βίτι, Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, Όδυσσεάς, Αθήνα 2003, σ. 443.